PASMINA SLAVOSERBSKA

PO

HERVATSKOJ

OD

A. STARČEVIĆA

Careat successibus, opto,
Quisquis ab eventu facta notanda putat.
Ovid.

ZAGREB
Tisak Lav. Hartmána i družbe
1876

STARČEVIĆ

PASMINA SLAVOSERBSKA

PO

HERVATSKOJ

OD

A. STARČEVIĆA

Careat successibus, opto,
Quisquis ab eventu facta notanda putat.
Ovid.

ZAGREB
Tisak Lav. Hartmána i družbe
1876

Na štioca

Proletos kaživalo mi prijateljah kako se Slavoserbi Turske, neznajući i nemogući većje zlo učiniti, bune, kako izmišljavaju boje i dobitja, kako u prigodi pale i ražaju, kako krivnju i barbarstvo bacaju na muhamedovce i na druge, kako ih je, i verstnih za tučnju, na desetke tisućah amo uteklo.

Ja im odgovorih: u slavoserbskoj pasmini zapadne cerkve živete, dakle možete ju poznati, samo ova pasmina u Rusii, u Turskoj, i u Austrii slaže se s onimi obestnimi ustalci, i sreću im želi; ostala Europa, koja im pokažuje priklonosti, ili je u neznanju ili je kupljena: Slavoserbi Turske zametjuć smutnje pa bežeć drugim na vrat, od nekada radiše kako danas rade. Za utverditi ove moje reči pokažem nekoje bileške iz prošlosti. Prijateljah očitova da bi bilo vredno one opazke složiti. Ja opazih da se ove pojedinkosti bez veza sustavne povesti nebi mogle ni izdaleka iznašati kako bi se iznašale u skladu. Oni

ostadoše kod svoje. Nemogav želju ih odbiti, dadem se na posao. Za radnje opazih težkoću u tome, da u kratku spisu treba mnogo kazati. Ali znaduć da nepišem povestni sustav, nego pojedine podatke kroz vekove povesti, bez obzira na njihov sklad s drugimi osebami i dogadjaji, zadovoljih se, kad nemogu kazati celu istinu, da hotice nekažem ni malo neistine.

U tome duhu, i deržeć se načela da u stvarih povesti neima ništa nedvojbena osim učinah, time da je glavno deržanstvo pisca: dokazati učine o kojih govori, a razsudjivanje i umovanje da prosto stoji drugim kako i njemu, u tome duhu i po tom načelu nastojah da moje podatke oslonim na ugled što je moguće višji, na spise za koje zub pristranosti nemože zapeti. Zato je pozivanjah premnogo, prem ih rabih samo u nepoznaniih stvarih.

Uz povestnike predobra glasa, evo tih spisah: povlastnice što su beguncem te pasmine izdane u ovih zemljah, zakonik Hervatske i Ungarie, službene naredbe, izdane o pasmini na municipia Hervatske i Ungarie.

Povlastnice kojimi se služim, tiskane su na celu arku pod naslovom: „Privilegia per divos imperatores Leopoldum, Josephum, Carolum VI. gloriosissimae reminiscentiae, nec non modernam regnantem majestatem Mariam Theresiam inclytae nationi Illyrico-Rascianae, per sequentes deputatos et plenipotentiarios — — impetrata medio

I. excelsae cancellariae aulico — intimae clementissime concessa et confirmata die 24. aprilis 1743.“ 25 stranah;

II. — — excelsae cancellariae aulico-hungaricae — — die 18. Maji 1743.“ 26 stranah;

III. Sacratissimae caesareae regiaeque majestatis gloriosissimae reminiscentiae Caroli VI. nec non modernae regnantis majestatis Mariae Theresiae, universorum ab antiquo inclytae nationi Illyricae clementer impertitorum privilegiorum diploma protectionale, — — — per excelsam cancellariam aulae-bellicam emanatum“, 18 stranah.

Ova su pisma overovljena na 21. kolovoza 1743. po Bernardu Koncseku, odpravniku i perovodji kancelarie dvorsko-ungarske. Povlastnicu Karla VI. od 18. svibnja 1735. — nesaderžanu medju onimi pismi — imam u prepisu overovljenu 6. lipnja 1735. po Franji Josipu Herzebon-Rittersteinu, odpravniku dvorsko-bojne kancelarie. Osim na ustanovu Ferdinanda II od 5. listopada 1630. nenamerih se na staria pisma o kojih govore Čaplović i Szalay bez-da im saderžaj kažu. Iz zakonika napominjem samo godine i članke. — U naredbah, dok nebiaše brojevah, biležim dane, mesece i godine; odkako su brojevi, nje i godine.

Na Szalaya, kao izvor, zanašam se samo u temešvarskom kongresu, koj mi neposredno nije poznan.

Učenu je svetu poznano da ime Serb ili Serv starinom, ime Slav u srednjem veku biaše kod svih narodah obćenito za sužnja; da su se tomu imenu, tudju, Hervati i Poljaci vazda ugibali; i da ono na ove narode nespada više nego n. p. na Engleze. Ali jer to ime, u obih oblicih dolazi i po hervatskih pokrajinah, ja sam oba oblika spojio, što znanost nemože nego potverditi i nastaviti.

Doveršiv seči, sada II.—XI., učini mi se da preznamenita stvar vere, i duh rimštine, i duh gerčtine, kojim ona odbija, nije dosta razjasnjena. Za doskočiti, koliko se dalo, moradoh posegnuti do korena, i nacertati seč sada I

I

1. Cicero biaše pervi koj Rimljanom objavi gerčko razumničtvo. U tom razumničtvu, kako i u svemu bitju Gerkah gospoduje udes, sudbina-li kao najvišje i nedvojbeno načelo. A udes je: svih stvarih naravsko poredanje, po kojemu jedna stvar za drugimi od veka do veka sledi, ter ta veriga sama sebe koterljajuća, nemože se promeniti ni ukloniti. Uz ovo načelo neima slobode, ni zasluge, ni odgovornosti, ni kreposti, ni zloće, ni istine, ni neistine, ni dobra, ni zla. Po tomu se Gerk vazda vladao. Pod udesem su i bogovi: Zeus nezna nego iztraživa što je udes odredio Patroklu, Zeus jadikuje što nemože Sarpedona od smerti obraniti, osim ako ga iz boja ukloni, Zeus se tuži što je i sam pod udesem. To strašno načelo biaše Rimljanom sablazan, i Cicero za razjasniti ga, moradiaše knjigu načerčkati i napokon priznati da se ni Krisip nije mogao iz zamke izpetljati.[1]

Nekoji novii pisci, nenaučivši se ono što jest, ili zanešeni željom, pišu ono česa nije, i kažu da Gerci, u stvari vere, imadoše sve ili skoro sve izvorno.[2] Istina je, da Gerci, išavši po Egiptu, po Iztoku i druguda, pobiraše bogove i vere, ter ih kerstiše i kitiše na svoju. Njihova su samo imena i kitenja. Ali, jer su one stvari kod svojih početnikah propale, ili su do sada nepoznane, može se pomisliti da su potekle od Gerkah, koji su ih makar u primesi sačuvali. U istinu, čim većma napreduje nepristrano iztraživanje i poznanje prosvetlenja i vere

Egiptjanah i Asiracah, tim većma dolazi na videlo da prosvetlenje i vera Gerkah nebiahu van spirine onih narodah.[3]

Gerci primaše i deržaše bogove, vere, i njih obrede slepo. Isti Plato kaže da bi samo ludjak mogao hteti u tih stvarih išto menjati.[4] Vera i nje stvari biahu Gerkom nad-a sve otajstva. Gerci smatraju bogove za takmace, navidnike, neprijatelje, zasednike ljudih, i gde je zlo ili sramota, tu je gerčki bog. Kažu da Prometeo biaše pojam egipatski. Veliki duh Eskilov pravedno, uzvišeno besni na Zeusa; ali sva lepota postaje detinjenjem, ludoriom, dok se izpovedi da udes pači.

Načelnik gerčke deržave biaše glava vere i obredah, najvišji svetjenik, ostali svetjenici drugda biahu iz stanovite obitelji, kao one Likomedah u Ateni, za svetkovine Cerere i drugih velikih božicah. Od stanovita dela službe božje, osim nepodučenih u veri, biahu terani takojer „nečisti.“ Jer nebiaše odkazano tko je „nećist“, takov biaše svatko i nebiaše nitko, ter svetjenici, ako htedoše, teraše po svojoj samovolji. Pak itako, za volju tih kukavnih i sramotnih bogovah, za volju te vere i nje obredah, za volju umišljotinah i sanjariah, koje Gerk niti je razumio, ni štovati razlog imao, ni u prilici štovao: iz osobite protimbe koja bijaše u njegovoj naravi, Gerk drugda besniaše kako nitko drugi. On obsudi na smert osam vodjah, nazočnih šest i pogubi, za-jer od oluje nemogoše poslie boja mertvace pokopati; on iz rata pozva Alcibiada na sud, jer ga obuzročilo, da je s drugimi oskvernuo slike Merkurove. Te slike biahu kamenčine na uglih ulicah i na vratih kućah, kamenčine koje psi i druga životinja mogaše bez straha škropiti i mazati. Alcibiad, znaduć da je kod Gerkah, u stvari vere, isto biti tužen i biti obsudjen, moradiaše bežat u tudjicu.[5]

Kaminjani udariše na Rim. Romul ih nadvlada, kralja im ubi, pak plen prikaza Jupitru Feretriu, kojemu na kapitoliu hram sagradi. Romul vojuje proti Sabincem. Vojska mu se prepade i uzmaknu. On moli Jupitra neka ju ustavi, i zavetuje mu se. Vojska se ustavi, Romul nadvlada i sagradi hram Jupitru Statoru.[6] Rimljanke, nadahnjene Venerom, dadoše svoje lase za uža strojevah u obrani pròti Galom, ili, kako drugi pripovedaše, u bolesti moradoše lase si ošišati, pak im na zavet što ga Veneri učiniše, naberzo narastoše. Zato biaše u Rimu hram ćelavoj Veneri (Venus calva). Eto, bogovi Rimljanah biahu narodni, Rimljanin ih štovao kao svoje dobročinitelje. Kasnie, obožavanje carah, biaše kriva uporaba ovog istog načela. — Kad bi Rimljani vojevali, oni bi zaklinjali bogove neprijatelja, neka ga ostave i neka idu u Rim. Kamilo zaklinje: „Ti Juno koja si u Veju, sledi nas u naš grad, gde ćemo ti dostojan hram sagraditi.“[7] Dakle Rimljanin, ne bog ili tko drugi, sudi i odlučuje kakov hram dolikuje kojemu bogu. Sam Rimljanin, bez ičijega pitanja ili potverdjenja, proglašuje utemeljitelja svoje domovine bogom, svoju domovinu božicom. Jer Rimljani osvojiše sve poznane zemlje, bogovi ovih zemaljah sterpaše se u Rim. Nezna se što je slavnije: deržati da su ovi bogovi Rimljane priljubili, ili da su ih Rimljani sa svojimi bogovi nadvladali. Na svaki način imaju se dvostruki bogovi Rimljanah: domaći i podomaćeni. Hram, kip, stativa, nebiaše bolvan, ili bog, ili prilika boga, nego list povesti, nego spomenik veličanstvena života rimskoga. Nebiaše moguće da Rimljanin, štujuć svoje bogove, neštuje sama sebe, i uzvratno. Svetjenici biahu najvišji dostojanstvenici Rimljanina, u njihove posle nije se mešao konsul ni drugi nitko, nego je slušao i izveršivao njihove odredbe. Konsulom si mogao izabran biti bez

izvanrednih tvojih zaslugah, po naveršenoj 43., svetjenikom službu obavljajućim, samo po doveršenoj 50. godini starosti. Vlastito ognjište biaše Rimljaninu hram, u kojemu on štova duhe svojih stariih, bogove plemena. A javna služba božja biaše prava narodna svetkovina. Od stanovita dela ove službe, iz hrama, tera svetjenik i nepodučene u veri i „krivce.“ Evo nekojih tih „krivacah“: brat nesdušan, majka tverda svojoj detci, detca koja izgledaju smert otca si, detca koja svojoj majki život prikratjuju, svekerva koja reži na svoju nevestu, — — — i tkogod zlim putem stiče imatak.[8] Rimljanin predade veri sve one zloće i grehe, koji nemoradoše pred sudca doći. Ako te se derži koj taj greh, biti ćeš javno, bičem izteran iz hrama, pa koja sramota; nedojdeš-li u hram, još gorje po te, jer će se verovati da si u grehu i da nesmiš doći. Na javnu mnenju, na štovanju deržavljanah, staja čast i obstanak Rimljanina. Vera sa krepostju biaše kod Rimljanina tako svezana, da ih jedna bez druge nemogaše živeti ni propasti.

Prisega biaše Gerku šala[9], i što je uvek radio, te je za nauk i upisao: „treba varati detcu igračkami, neprijatelje prisegami.“[10] Od gerčkoga bezverja dolaze prokazi prisege, zasijana železa, kipuće vode, itd. — Rimljaninu prisega biaše najvećja svetinja, i da joj se neizmakne mužko ni žensko, nad njom bdiaše Dius Fidius i Fides, dva božanstva Gerkom nepoznana. Bruto prisili Rimljane prisegnuti, da oni u svojoj domovini neće terpiti kralje ni kraljestvo. Scipio čuje, da ustrašenih Kanjanah smera odići iz Talie; on ih, mačem u ruci, nagna prisegnuti da neće domovinu ostaviti. Rimljanin tuži Rimljanina, na dan suda, sin tuženikov primora tužitelja prisegnuti da će tužbu opozvati.[11] I ove prisege, silom otete, sveto obderžavaju Rimljani koji ih rotiše. Hanibal šalje deset rimskih zarobah javiti senatu da on želi zarobe

izmeniti. Oni prisegnuše da će se povratiti u sužanjstvo, ako nebude izmene. Senat nepristaje na izmenu. Osam zarobah povrati se, dva koji prisegu tumačiše ter se nepovratiše, budu tako prezirana i meržena, da nemogav živeti, moradoše si sami smert zadati.[12]

Ženske Gerkom neslužiše ni u sverhu u koju je narava dala spole; stanje njihovih ženskih biaše težje negoli je danas kod Muhamedovacah; devojke moliše Dianu da im muže udeli; kod istih Špartanacah, kojih se gerčtina najmanje deržala, imaju se pedepse za one, koji se nežene ili se kasno žene, dokaz da i oni rado biahu samoglavci: Gerci rado imadiahu detcu samo u drugih: za detcu, kod njih, nebiaše posebnih bogovah; siromah otac dava dete poglavarstvu, koje ga odhrani sebi za sužnja. — Kod Rimljanah, brak biaše pervo i najsladje deržanstvo; ženitba biaše dopuštena posle 14., a udaja i prie 12. godine, nu samo po doveršenoj 12. godini ženska dobiva čast i prava majke obitelji; detca biahu osobiti dar božji; nad njom bdiaše oko dvadeset posebnih bogovah; neimati od serdca porod, biaše najvećja nesreća, pak, za da se na otčinskom ognjištu nezatare štovanje duhovah obitelji i plemena, Rimljanin izumi posinivanje;[13] žene se baviahu s detcom i s kućnim gospodarstvom, isti dostojanstvenici ustupljivaše im korak: nigde žene ne biahu i nisu štovane kako negda kod Rimljanah, ter ono štovanje nebiaše nego iskerna zahvalnost, Rimljanke bo dadoše Rimljane.

Gerk se davao na tergovanje, na piskaranje, na čaverljanje, na domišljanje, na struganje kamenja, na svirale: na svašto, samo ne na obradjivanje zemlje ni na drugi posao, dostojan čoveka rodjena za štogod. boljega Rimljani biahu, medju živivšimi i živućimi narodi, sami koji se deržaše obradjivanja zemlje. Kod Gerkah i drugde, u

tomu pogledu, biahu i jesu preredke iznimke: tkogod mogaše i može, ugiblje se onomu poslu. Za Romula dobi svaki rimski deržavljanin samo po dva jugera (jugerum 25, 20 arah) zemlje: oko god. Rima 246. budu još dva, oko god. Rima 362. još tri jugera pridana. To biaše i njiva, i senókoša i pašnjak, itd. Da s početka nebiaše osobite plodnosti, vidi se odtuda, što kasnie, kad zemlja biaše tako uredjena da zerno povraća osam zernah, samo su se dve petine zemlje podsijavale, a tri su petine stajale za pašu i za kermu. Što se zna još konsul Fabricij (god. Rima 474.) sam glavom obradjiva svojih sedam jugerah, a konsul Kurij (god. Rima 462.) ne samo sam obradjiva, nego i govoraše da je pogibelan deržavljanin, kojemu nije dosta sedam jugerah zemlje. „Censori pazište da-li je zemlja dobro obradjena, i da-li je čisto blago, osobito konji, ter nemarnike pedepsavahu ukorom, što biaše prevelika sramota i zato pedepsa; seljani biahu nad-a sve štovani, gradjani prezirani, ter odonuda biti amo pribrojen, smatralo se za obruženje; najvećja pohvala biaše reći: dobar je težak; od seljanah se radjahu i najjačji muži i najhrabrii vojnici; seljanah je dobitak najsdušnii i najstalnii i najmanje navidjen, ter seljani nemogu na zloće ni misliti.“ Dok se zemlja tako obradjivala, ona radja u izobilju, i često biaše modius žita (8,63 litra) po 1 as (5—8 centimah). „Zemlja bo je veselo radjala, jer se radovala ovenčanu lemešu i slavodobitnu oraču.“

2. Ništo nemože biti netemeljitie od mnenja koje hoće da je bogatstvo Rimljane pokvarilo i upropastilo. Oni uvek biahu prebogati, bogatii nego-li za pokvarenosti i propadanja. Bez dvojbe oni su i prie imali n. p. golubovah koji su bili vredni koliko i kasnie. Kad se dakle par golubićah, za Kolumele i Tacita, prodavao do na 360 naših forintah: očito je da starinski Rimljani nisu

kako novii za te malenkosti mnogo marili, i zato da je Fabricij, ako je hteo, za koj novčić mogao dobiti na desetke golubovah. Rimljani su pokvareni i propali jer su namesto ostati učitelji, puštali se biti učenici, jer su se odrekli, pravo govoreć svoje ćudi, svojeg značaja, svojih običajah: jer su puštali da ih se uhvati tudjinstvo, gerčtina.

Dok se Rimljani poznadoše s Gerci Talie, eto u Rim ne samo bolestih na telu, nego i mnogostruke vere, i mnogo koješta tudjega, eto novih obredah kod službe božje, eto gatanjah: eto praznoverja. Edilom bude zapovedjeno, neka paze da se neštuju bogovi nego rimski, ni po obredih do rimskih.[15] Marcel donese iz Sirakuze ures grada: slike, itd. Tada počeše Rimljani diviti se gerčkoj umitji.[16] Do časa tudja vera obuze Rim, rekao bi da bogovi ili ljudi postadoše drugi. Senat zapovedi pretoru, neka puk oslobodi od tih verah.[17] S verom sporede i druga zla. Osvojenjem Gerčke napreduju zloće: ženske razuzdane, mužkarcem neće se braka. Metel numidski, nagovarajuć Rimljane neka se žene, reče: „da bismo mogli biti bez žene, svatko bi bio bez te neprilike: ali kad je narava odredila, da se sa ženami nemože dosta pogodno, a bez njih nikako živeti: treba gledati radje za večnji obstanak, nego za kratku nasladu“.[18] Nebiaše govor o ženah nego o ženitbi, a biaše dokazano da se bez ženitbe još najsrećnie živiaše. Kroz kakov poldrug vek bude u vetar načinjeno desetak zakonah proti razuzdanosti, t. j. razkoši,[19] dokaz da narodu koj serne u propast, nikakov zakon nemože pomoći.

Čaverljanje i zaplitjanje nemogaše izostati. Oko god. Rima 592. pretor pita senat o filosofih i govornicih. Senat odgovara: neka pretor pazi i nastoji kako pita njegovo poštenje, da onih ljudih nebude u Rimu. Naskoro

odredjuju glavom censori: „javljeno nam je da ima ljudih, koji uvedoše novu verstu nauka (disciplina), nadevši si ime latinskih govornikah, i da tamo mladost gerne i cele dane gubi vreme. Naši starii odrediše i nauke i učionice svojoj detci. Ta novotaria proti običaju i ćudi otacah naših, niti nam se ljubi, niti je u redu. Ovu osudu javljamo onim učiteljem i onim učenikom. Po malo, pokaza se i ova učionica koristnom i poštenom, i mnogi joj se dadoše poradi obrane i slave. Cicero, do preture, derža govore gerčki. Sam Cicero izpoveda da su za njegova detinstva počeli učiti latinsko govorničtvo, i da ga on nije slušao, zaderžan ugledom preučenih muževah, koji sceniše da se gerčkimi vežbanji um bolje hrani."[20] Neima sablazni nad onu, da se Rimljanin nakon sedam vekovah slobode i slave. kon što zemlju svlada, dao na učenje govorničtva. Cicero kaza, njegovi slušatelji priznadoše, da se gerčke knjige štiju nemalo po svih narodih, a da su latinske stegnute na uzke granice.[21] To biaše u ono vreme kad-no Rimljanin biaše gospodarom poznanih narodah. Ali uz Cicerona i Ciceronoviće nemogaše drugačie biti. Latinski jezik, latinske knjige izgubiše cenu, učitelje i učenike tako, da Cicero nezna tko bi mu latinskih knjigah bez pogreške samo prepisao.[22]

Kroz gerčke knjige poznadoše Rimljani veru i bogove Gerkah. Koja razlika medju timi bitji i stvarmi, pa medju onimi Rimljanah. Gerčki Olimp biaše ognjište spletakah i zloćah. Pak itako, gerčki bogovi, opake ljude samo u zloćah nadkrilivši, budu pomešani s rimskimi bogovi, budu s njimi poistovetjeni, budu im predpostavljeni. Rimljani nemogoše nakazne bogove štovati kako nekad svoje: narodna rimska vera bude oskvernjena i na smert ranjena.

Gerčtina nepodnosi slobodu nego ili razuzdanost ili sužanjstvo. Rimljani izcerpiv u onu, u ovom utonuše. Gerčko

čerčkanje o čarobiah, o prorokovanju, o različnu praznoverju, o nadmudrivanju, o metafizičkoj povesti Gerkah, smuti, ponizi, ustraši, omehkoputi Rimljane. Kakovu jakost imadoše ubojice Cesara, kad njih herpa navali na goloruka starca koj se ni okom nebrani, pak mu u tolikih ranah samo nekolike smertne zadadoše?! Oktavijan, kako i ostali za njim, po gerčku, posvoji naslov i vlast velikoga pontifeksa, ter preko 2000 onih gnjusnih knjigah dade sažeći; on se bavio gerčkimi nauci kako i latinskimi. Tiberij pliva u gerčtini, klanjajuć se udesu. Kaligula, malo mari za znanje, premnogo za čaverljanje, i peva i pleše. Klaudij i čerčka gerčki 28 knjigah nerimske povesti. Nero, derža govore i gerčki, naučiv se i glasbu[23]. Tako sledi i umire jedan herdjavii od drugoga, bez-da se Rimljani oslobode: nije Cesar ni drugi satrao slobodu, nego Rimljanin biaše dozrijao za sužanjstvo, i nitko nemogaše ga osloboditi.

Jedni opisaše care, drugi deržavu; Juvenal opisa život Rimljanah. Iz njega vadimo: u dušu i u budući život veruju samo detca koja se bez plaće (od svojih majkah) kupaju. Što ću u Rimu? Lagati neumim; herdjavu knjigu hvaliti nemogu; tečaj zvezdah neznam; smert otca obreći neću i nemogu; u creva žabah nikad nezavirih. Neterpim gerčki grad (Rim) prem je u njem malo smetja akajskoga. Već davno sirski Oront uteče u Tiber i donese svoj narodni jezik, običaje, žveglju, strunje na hero i bubanj. Književnik, govornik, mernik, slikar, mazalac boriocah, prorok, plesalac po užu, lečnik, čarobnik: gladan Gerčić zna sve, i ako hoćeš, ide i na nebo. Nijednomu Rimljaninu nije mesta gde kraljuje nekoj Protogen, ili Difil, ili Erimant. Neka dojde svedočiti muž najsvetii, pervo je pitanje o štibri koju plaća, zadnje o značaju; koliko tovi sužanjah, koliko ima zemlje, iz koliko i iz

kolikih zdelah jide: koliko tko imade novca, toliko mu se veruje. Prisegni na bogove Samotračanah i nas, veruje se da siromah zametava strele i bogove i da bogovi to opraštaju. Najviše železa ode na verige i strah je da bude nestati lemešah. Nijedna ženska neveruje se lepom, osim ako je postala Gerkinjicom. Koj misli da jesu bogovi, itako krivo prisiže i misli si: neka mi bog uzme vid, samo da slep imam novce (primljene u čuvanje) koje da neimam evo prisižem. Nitko nepita odkud imaš, nego treba imati: to dokažuju starice dečkom prosećim novčić, to se uče devojčice prie nego alfabet.[24] Uz takov narod, cari nemogahu biti drugačii nego-li sbilja biahu.

Zemlja se sterpa u neizmerna imanja: za Nerona šest ljudih imadiaše polovicu rimske Afrike. Gerci postadoše ljubimci carah, Narcis i Palas dobiše imanja na stotine miljah, nebiaše dugo Gerci postajaše i konsuli. Obradjivanje zemlje bude povereno sužnjem. Zemlja slabo radja, i to proti volji, „a mi se čudimo što nije od sužanjah letine koja biaše od vojvodah Kako sve što rade sdvojenici, tako je najgorje da sužnji obradjivaju zemlju.“ Dok svaki Rimljanin imadiaše po komad zemlje, dok se svi ženiše i za detcom čeznuše, dotle biaše više hrane nego naroda, a dok se pokaza sustav, što ga preporučuje Malthus ter ga njegovi učenici prežimaju, odmah propade i narod, i hrana i plodnost zemlje, i sloboda. Dakle imaju se dvostruki Rimljani: čisti i gerčki.

3. Tacit zabileži da su se kerstjani kroz zloće zamrazili, da ih je priznalo da su oni Rim zapalili, da je drugih kerstjanah meržnja proti Rimljanom dokazana (pod izrekom genus humanum Rimljani razumevaše samo rimski narod), i da je kerstjanstvo pogibelno praznoverje (exitiabilis superstitio).[25] Ti glasi bili bi preznameniti i iz ustah, a kamo iz pera Tacita.

Za razumeti Tacita glavno je znati, da on biaše Rimljanin, i da Rimljanin biaše najnespretnii za metafiziku, ili za sanjanje na javi. Da se ne bi svet i danas čudio ostankom rimskih cestah, nasipah, zidovah, itd. razuman čovek nebi mogao veroviti ni Cesaru ni Dionu Cassiu, kada pišu o radnjah rimskih vojnikah. Tako radiahu vojnici, već izrodjeni, po svoj Europi; a kako radiaše Rimljanin za boljih vremenah, za se, u svojoj domovini: radnja biaše pravi živalj Rimljanina. Kad bi bila istina, kako nekoji sceniše i scene, da medju vlastelini i pučani Rima biaše protimbe, neprijateljstva poradi javna prava, pučani postav censori, konsuli, diktatori, bili bi sasvim lahko vlasteline zaterli ili saterli, a to nikada nijedan nije ni pokušao. Rimljanin dade javno pravo i tudjincem zaslužnim: Kurii, Kornukanii, Marii, Pompei, Porcii, Tulii, i premnogi drugi biahu municipalci, t. j. starinom Nerimljani. Glavno načelo Rimljanina biaše, da svaku javnu službu obnaša muž za nju najverstnii. Kada se čita da stanovitu službu do tada nemogahu pučani obnašati, tu se razumi da oni nisu imali verstnih muževah, kako-no ih neimadoše vlastelini, kad-no oba konsula ili diktator itd. biahu pučani. Osebna zasluga biaše Rimljaninu sve, a o njoj sudiaše narod: svaka vlast, svaka oblast dolaziaše od sama Rimljanina, on ju uva,dja menja, derža, ukida kad i kako se samu njemu htelo.

Da što, kod agitaciah govoriše pučani i vlastelini što ni sami neverovaše, t. j. da jedni druge zametavaju poradi staleža. Rimljani znadoše i spavajuć bolje nego njihovi novi nedorasli učenici, komunisti i socialisti, da uz razgranano pravo baštinenja i uz pridave ženitbe, nije moguće jednakost ili razmerje zemlje uzderžati. Uz onako bujan život, samo kod Rimljanah mogaše biti onako malo i neznatnih komešanjah.

Evo reda rimskih deržanstvah: 1. naprama roditeljem, 2. naprama sirotčadi koja su ti poverena, 3. naprama štitjenikom koji su ti se poverili, 4. naprama gostom, prihodnikom, 5. naprama svojti, rodjakom.[26] Gde su deržanstva naprama sebi, naprama svojoj detci, naprama bogovom? Po umu i duševnosti Rimljanina, od čoveka stoji hoće-li živeti, ako hoće živeti, on mora izpunjivati družtvena deržanstva, a ona naprama sebi zna, jer su mu prirodjena. Detci on je dao život, ako su vredna na nju ga narava veže; nisu-li, on im nije ništa dužan. Bogovi nestoje s čovekom u osebnu odnošaju, dakle tu nemože biti deržanstvah. Moliti bogove za pomoć stoji od volje čoveka, ako bogovi pomognu, zahvalnost je prirodjena i netreba ju nepokvarenu čoveku nalagati. Uvrediti ili neštovati Jupitra Statora, itd. to biaše uvrediti veličanstvo naroda rimskoga. Kad-li veličanstvo, baštinu svakoga Rimljanina, posvojili pojedini ljudi, Rimljanin nećuti dobročinstvo onoga Jupitra. — Od svoje zemlje nebiaše Rimljanin dužan nikomu ništa davati. Dok zemlja radja, sloboda i sreća trajaše, Rimljanin verova u blagoslov bogovah, i sveto prikaživa pervence ploda na čast njihovu; kad-li zavlada nerodica i zla pritisnuše, Rimljanin nesmatra se obvezanim davati. Eto, zašto još u Tiberiu potica toliko duha rimskoga, da kaza: uvrede proti bogovom spadaju na bogove (deorum injurias diis curae).[27] Motrimo Tacita timi načeli posve obuzeta

U spored ovim načelom, uz koja Rimljanin kojih 800 godinah slobodan i srećan biaše, razprostiru se nova previsoka načela: radnja je posledica greha, prokletstvo, pedepsa; netreba se brinuti za hranu ni odetju, kako se nebrinu tice ni bilje; svi ljudi radjaju se grešni, pokvareni; jedni su ljudi od boga izabrani, drugi odbijeni; onim je dano znati otajstva kraljestva božjega, ovim se

govori u prispodobah, za da nedoznadu i nepoprave se, za-da slušajuć nečuju i gledajuć nevide; svaka je oblast od boga, tko se njoj protivi, protivi se bogu: treba biti pokoran i zlim gospodarom; ovde se uzveličava čovek, onde se kaže da je čovek kao i tegleće blažče; dva proroka proriču da bude nestati iztočnoga greha i da pedepsa bude padati samo na osebne grehe,[28] kaže se da je novi zakon samo upodpunenje staroga, pak itako i onaj se osniva na iztočnu grehu.

Sada, koliko je moguće, postavimo se na mesto Tacita, slušajućega one nauke: svako ono načelo, kao da je navlaš načinjeno proti rimštini. Ako se čovek pokvaren radja, rimski zakon i sud, kratkovidi kako biahu, nemogahu ga za zločin pedepsati drugačie van ako ga pedepsaju i zato što je n. p. šepav ili slep rodjen. Bog koj pedepsava ljude za greh, što ga nisu učinili, koj bez obzira na zasluge i krivnje osebne, jedne ljude odabira, druge zabaciva, taj bog biaše tupim Rimljanom još sablaznii od gerčkog udesa, ovaj bo biaše slepa neman koja tare samo ono na što nabasa. Tacita učiti da je bog postavio n. p. Domitiana, da se Tacit ima ovomu sduševno pokoravat, da Tacit pusti Domitianovoj volji i milosti svoju i svoje domovine čast, imatak, obstanak, i da u budućem životu Tacita čeka drugi Domitian! Što biaše neizučenim Rimljanom najčudnie, kaživalo se da svi oni nauci dolaze od jednoga ter istoga boga, a Rimljani nenalaziše tolike razlike u herpi svojih, ne ni u herpi gerčkih ni drugih bogovah. Svatko govoraše da one nauke pravo razumi, i kad bi došlo na tumačenje, svatko ih uzima po svoju. Sv. Jeronim, prevoditelj sv. pisma, upućuje prijatelja, neka u sumnji o valjanosti prevoda, upita kojega Žida.[29] Kako dakle mora da biaše s tumačenjem za Tacita, kad-no kerstjani od Židovah nebiahu posve

razstavljeni. K onim naukom pridavaše: da je sudnji dan na pragu; da je pred bogom zaslužnie živeti izvan braka nego u braku; da je perva sverha čoveka: čim prie izići iz narave, ona bo je prokletstvo; tko ima detce, neka boga moli da čim prie pomru; bog se moli za kugu i za glad; greh je biti vojnik;[30] nekoji pod Babilonom objavljenja Ivanova razumevaše Rim, ter sv. Augustin, u knjigi de civitate Dei nastoja dokazati, da kerstjanstvo nije krivo propasti Rima. — Dakle kad barbari sa svih stranah navalili, kerstjani se uzteži odbijat ih.

Bez dvojbe, i medju kerstjani biaše ljudih krepostmi nakitjenih; ali njihove kreposti, koje Rimljani priznavaše takovimi, nebiahu ništa nova, a post, molitve, poniznost, mučenje sama sebe itd., rimski moždjani smatraše ludoriami, zloćami, gde najboljimi, metafizičkimi krepostmi. I židovah bog biaše pod rimskom zastavom. Židovi o njemu pripovedaše, da je on ravno stvorio nebo i zemlju; ali da si je Židove odabrao; da im je učinio mnogo dobra; nego da ih i pedepsava, jer da su mu skrivili. K tomu, pravoslavni Židovi neprimaše knjige kerstjanah. Rimljani na temelju nebibličkih spomenikah, podsmehivahu se bibličkom postanku Židovah, deržeć Židove za Egiptjane, koje, kao Serblje, Egiptjani proteraše, i heliopolski svetjenik odvede u novu domovinu, a židovsku veru deržeć za kus egipatske, pomešane s asirskom, persianskom, (ako nisu znali da i s indianskom).[31] Rimljani pustiše Židove neka se sa svojim bogom pogadjaju; nu nemerziše ih i neprogoniše poradi njihove vere. Ali kerstjani, bez da pokazaše od toga boga kakovo dobročinstvo, koje bi Rimljani za takovo priznavali, protezaše njega i tu veru i na Rimljane. Težko da je Jupiter ustavio Romulovu vojsku, da je Juno podložila Vejane, da je Venus uskorila lase Rimljankah, itd. o drugih bogovih. Ali uspehi Rimljanah

slediše njihove zavete i zaklinjanja tako, da se moglo uzeti ove za uzroke onih. Zato veru koja neimadiaše uspeh, oni smatraše praznoverjem. Uz gerčtinu i ono kerstjanstvo dogodi se, da i najherdjavii barbar nadvlada Rimljane. — Ako je još česa trebalo za omraziti Rimljanom kerstjanstvo, to biahu Gerci, koji ga kao svoj živalj razprostiraše. Da je posao prokletstvo, to kaza već Hesiod, koj veli da je posao sin Ereba i noći kako i sva zla koja na ljude padaju,[32] pak Cicero, podpun Gerk, bez iskre rimštine, čudi se što Gerci jednom rečju označuju posao i bol.[33] Možda je i taj nazor o radnji uzrokom, da se u gerčkih delih pokazuje skoro sama uzterpljivost i mašta, a ove dve u toplu podnebju gladan i dokon Gerk moradiaše imati. Da je moći verom i berda premestjati, to je malenkost, jer već Aristofan zabileži, da tesalske veštice mogu mesec skinuti. Sv. Augustin piše, da je mnoge stvari perve glave Ivanova evangjelja, i drugih sv. knjigah, našao u knjigah Platonovacah.[34]

Do triumvirata Ambrosia, Augustina i Jeronima, neima rimskih svetih otacah. Sve je gerčko: nadmudrivanje, krivoverje (hereza) za krivoverjem, i svako u metafiziki, jedan proklinje što drugi blagoslivlje, i uzvratno. Neima nedvojbena ugleda.

Rimski pontifikat biaše sustav i ugled kakove ni prie ni poslie svet nevidi. Sačinjavahu ga starci znanjem, krepostmi, zaslugami za domovinu najodličnii. Odprie sami pontifexi izbirahu svoje drugove i izmedju sebe velikoga pontifexa, kasnie, za sigurnost, sam ih je narod izbirao. Kod izbiranja tih muževah Rimljanin biaše najoštrii, najsdušnii: Korunkanij, preslavno obnašav censorat, diktaturu, konsulat, bude težkom mukom izabran za velikoga pontifexa. Broj članovah, način izbora, posli ovoga uzvišena tela biahu odredjeni zakonom, voljom Rimljanah.

Odsluživši vojničku dužnost, preznamenitimi posli zabavljeni, oni nemoradoše ići u rat, ni obnašati drugih dužnostih deržavljanah. Osim braka, posinivanja, na nje spadaše sve osebe i stvari vere. Na čelu im biaše veliki pontifex (pontifex maximus) štovan kao sveta oseba, ter s veličine zvanja čast mu trajala do smerti. Na njega osebno spadalo je: uredjivati javnu službu božju i obrede; kalendar; blagdane, dane sudovah i drugih gradjanskih posalah; suditi o valjanosti knjigah koje saderžavaju gatnje, proročanstva, i odredjivati okolnosti u kojih je moći za svet pitati knjige priznane proročanskimi; suditi svetjenike i svetjenice; oprastjati (dispensatio) od naredbah, vere; odlučivati razpre u stvarih vere; pedepsavati pregrehe proti domaćim bogovom. — — — Kakovi biahu rimski svetjenici još u oči propasti svoje i vere si, videti je odtuda, što se medju njih toliko nenajde ni jedan praktičan, koj bi bio htio odrešiti još nekerštena svojega cara, Konstantina I., kojega kerstjani i odrešiše i svetcem proglasiše. Pak itako pisac koj kaže da se otresao herdje i predsudah, magleno natuca kao znamenitost, da cari Komod i Heliogabal nebiahu, a da cari Marko-Aurelij i Julian biahu neprijatelji kerstjanah i kerstjanstva.[35] Ovo biahu barem ponešto Rimljani, ono cari.

Supornost rimštine i gerčtine traje i u kerstjanstvu. Da cari, posvojivši veliki pontifikat, bili keršteni, nebili, rade kao glave vere i kerstjanske, da oni sbore sazivlju i upravljaju, da zaključke sborovah potverdjuju po svojoj samovolji, rečju da vera i cerkva stoje od pohotnosti carah, da značaj, red-li svetjenički može prestati, itd., to sve biaše Gerkom u redu, Rimljanom sablazan. Zato ovi oslobodiše se od dužnosti vojničke, proglasiše svoj red, neizbrisivim, i uputiše cara Gratiana i naslednike mu da nebudu veliki pontifexi. Ovo odreknutje carah, prividno

napereno proti nekerstjanom i njihovoj veri, pokoristi samim kerstjanom. Dok u Rimu cari stolovaše, Gerci nekako terpiše da biškup prestolna grada bude najpervi patriarka, ter mu izkaživaše osebno štovanje. Dok se u Carigradu namesti prestolje, Gerci hoće i dobiju, da biškup ovoga grada, osim sv. Ivana Zlatousta neznatan kako i grad, bude patriarkom odmah uz papu. Kad u Rimu nestalo prestolja, Gerci hoće, da papa, patriarka Rima, bude podložan patriarki carigradskomu, i da ovaj bude obćenitim patriarkom. Za ukloniti bivše i buduće nerede i sablazni u veri i cerkvi, bude u sardičkom sboru utverdjeno stanovito pervenstvo rimskoga pape. Ali do časa Gerci dignuše herpu prigovorah: ono nebiaše obćenit sbor, ono pervenstvo spada samo na stegu i na pojedine biškupe, a nepruža se na stvari vere i cerkve. Patriarke carigradski, Ivan Postnik i naslednik mu Ciriak, uzeše naslov „obćenita patriarke." Ali car Foka, znaduć da te patriarke može, ako hoće, izbatinati pak odpraviti k nekerštenim kozam, a poznavajuć moć rimskoga patriarke, odbi one naslove. Nebiaše stvari u kojoj bi se Gerci s papom složili: oni hoće drugačie oltare, drugačie pevanje, drugačie slike, kape, štape: sve drugačie nego papa. Gerčko svetjeničtvo posve podloži carem sebe, veru i cerkvu; rimsko braniaše slobodu svoju, vere i cerkve, Papa ovomu biaše dostojan načelnik, u kojemu se složi sav život vere i cerkve. Zato se kerstjanstvo sudilo po odgovoru na pitanje: priznaješ li papu? Priznavati gerčtini, nepriznavati rimštini, znamenova izključenje izmedju vernikah. Neučiniše rimski pape ni carigradski patriarke, nego naravska i večnja protimba medju rimštinom i gerčtinom učini, da se razkerstjenjem onih živaljah doteržnuše pravde i smutnje, a naprama ovim, trajuća meržnja može se ne samo za manje zlo, nego upravo za dobro smatrati. Bez

onoga razstavljenja, muhamedovština ili druga još težja nesreća bila bi saterla i zapadne narode, kako-no je saterla sve kojih se gerčtina deržala.

Gerčka cerkva ostade u metafizičkom nadmudrivanju i u sužanjstvu; ali jer se drugi u nju nemešaju niti za nju mare, ona kroz toliko vekovah nije mogla nijedno krivoverje izleći. Rimski papa do danas nastoji uvesti, učverstiti, razširiti starinski rimski veliki pontifikat. Ali bez rimskoga temelja neima rimske sgrade. K tomu papah nije se zadovoljilo slobodom, i kod drugih ju ubijalo, i posizalo za stvari koje na nje nespadaju.

4. Car Dioklecian stanovavši u Splitu živiaše medju čistiimi Rimljani nego u Rimu. Sve hervatsko primorje biaše napučeno Rimljani, i još u XII. veku nebiahu svi pohervatjeni nego govoriše latinski,[36] pače, kažu, da je i danas u Arbanaskoj puka koj govori skoro latinski, ne talianski ili rumunjski. Tribalah protezalo se po ovih zemljah od nekada, nadojdoše herpe rimskih sužanjah, zaostade Gotah i drugih selivših se narodah, i napokon nastaniše se Hervati s množinom sužanjah koje dovedoše. Dakle, bez dvojbe, u ovih zemljah biaše kerstjanah prie osvojenja hervatskoga. A Hervati su, što znam, jedini narod, koj je primio kerstjanstvo, ne na vizie, ili pod sabljom dobitnika, ili za volju deržavna probitka, ili na kakova čudesa, nego sasvim od svoje volje. Koliko njihova sloboda, toliko i jer neimadoše jednoga skupna vladara uzrokom je da se nekerstiše, kako drugi narodi, svi na jednom, i da odstupljivaše od kerstjanstva kako im se svidelo.

Rimljani Hervatske ostaviše dva spomenika rimštine, oba propala u zapadnoj, oba sačuvana u iztočnoj cerkvi. Pervi je spomenik: proglašivanje zaslužnih osebah za svetce, sasvim kako-no ih starinski Rimljani proglasivaše

za bogove. Tako štuje iztočna cerkva mnoge Nemaniće i druge vrednie osebe. Neznam kako sada, nu do nedavna, ona je nadevala i ime Zvonimira; a zapadna cerkva nezna ni za ime muža koj je samo za nju poginuo. Drugi je spomenik: rimska sacra gentilitia, t. j. svetkovina plemena. Gerci, ni njihovi učenici neimadoše pleme, zato je ova svetkovina stegnuta samo na onoga koj ju obslužava u čast svetca, zaštitnika svojega. Od onih Rimljanah potiče takodjer ime „popa"; kod Rimljanah bo tako se zvali oni nizki svetjenici koji spremaše, ubijaše i daviše žertve.

Rimljani Hervatske, s početka učenici i sleditelji Gerkah, kad nastale smutnje i pravde medju cerkvami, pristadoše uz Rimljane i ostadoše s papom. Gerci i gerčtinom zadojeni, deržaše se Gerkah. Slavoserbi i ostali kojim je vera samo sredstvo koristiti se ludostju drugih, oni, gde bolje, tu duglje. Mnogi Hervati, neopaziv dobra kod kerstjanah, nedadoše se kerstiti. Eto zašto drugi narodi biahu celi ili iztočne ili zapadne cerkve, a sami Hervati razdeljeni na obe. Eto zašto poznavalac verah, još u polovici XII. veka najde u Hervatskoj puk, koj se deržao židovske vere.[37] Eto, zašto ubojice kralja Zvonimira, kod Dukljanina onako strašno govore o težnji kralja, htevšega Hervate voditi za osloboditi grob Isusov. Eto zašto se od Hervatske pokrajina za pokrajinom osamljivala i gubila. Eto zašto kod Hervatah, poradi kervi, narodnostih, verah i popah nemogaše biti sloge. Popi bo obijuh cerkvah, u neizmernoj većini, jedini po naravi svoje cerkve i vere, drugi utonili u nezasluženo bogatstvo, oni bez svakog, ovi bez dobra odgojenja, nehtedoše, i da budu hteli, ovakovi kakovi biahu i jesu, nebi bili mogli narod od gnjilenja na nijednu stranu pritegnuti. Eto zašto Hervati, na tolikoj zemlji i kod toliko pukovah, mogoše uvesti, i zbilja uvedoše, pojavljenje nečuveno u

povesti drugih narodah — samo jedinstvo svojega hervatskoga jezika: eto stožerah, oko kojih se verti povest i život Hervatah.

[1] Aulus Gellius, noct. att. VI., 1. 2.; Cicero, de Fato; Ilias, XVI.; Ovidius, metamorph. IX. — [2] Michelet, bible de l' humanité, 159. — [3] Les Grecs à toutes les epoques, Paris, 1870., 1—132. Ovo je, što znam, jedino temeljito delo o Gercih. — [4] Plato, de legg. V. — [5]Xenophon, hist. Graec. — [6]Livius, I. — [7]Livius, V, 21. Valjda je podpun obrazac zaklinjanja onaj kod Macrobia saturn. III, 9. — [8]Ovid. Fastor. II. — [9]Cicero, pro Flacco. — [10]Polyaenus stratag. — [11]Livius, II, 2.; VII, 4. 5.; XXII, 53. — [12]Aul. Gell. VII. 18. — [13]Demangeat, droit romain, t. I. titre XI — [14]Cato res rustica, 1.; Varro lingua lat. IV.; Columella, res rust. I., praef.; Plinius, hist. nat. XVIII. 2. 3. 6. — [15]Livius, IV, 20. — [16]Livius. XXV, 40. — [17]Livius, XXV, 1. — [18]Aul. Gell. I, 6. — [19]Aul. Gell. II, 24.; Macrob. sat. III, 13. 17. — [20]Suetonius, de rhetorib. 1. 2. — [21]Cicero, pro Archia. — [22]Cicero, ad Q. Fratrem, III, 5. — [23]Suetonius, Octavian. 31. 89.; Tiberius, 69. 70.; Caligula, 53.; Claudius, 42.; Nero, 7. 70.; — [24]Juvenalis, sat. II. III. VI, XIII. XIV. — [25]Tacitus, annal. XV. 44. — [26]Aul. Gell. V, 13. — [27]Tacit, annal. I, 73. — [28]Genes. 3, 17.; Psalm. 8, 5.; 13, 3.; 50, 7.; Rom. 5, 12.; 13.; 1. Petri 2, 18.; Ecclestis 3, 19.; Jerem. 31, 29.; Ezech. 18, 2.; Matth. 6, 26.; 21, 21.; 22.; 26, 52.; Joann. 12, 40.; Mar. 4, 11.; Luc. 8, 10. — [29]S. Hieronymus, praef. in libros regum, drugda pod naslovom prologus galeatus, tiska se s vulgatom. — [30]Ovoga sam u mladosti mnogo čitao; nu pisce neimam pri ruki, i zanašam se na pozive Micheleta bible de l' hum. 460. — [31]Clavel, hist. des religions, t. II, V, 1. — [32]Hesiod, theogonia. — [33]Cicero, quaest. tuscul. II. — [34]S. Augustinus, Confess. VII, 9. — [35]Buckle, Gesch. d. Civil. sv. I, glava 5. — [36]Muratori, script. rer. it. t. VI. 681. — [37]Cinnamus, hist. III. IV.

II

Godine 1357. zajemči ban Chuz Šibeničanom, da po kotaru ih, bez njihova dopuštenja, Vlasi ili seljani nesmidu pastiriti.[1] Biahu li ti Vlasi, domaći seljani?

Na to pitanje odgovara kraljica Elizabeta pismom god. 1383. upravljenim na bana Bubeka. Tu piše kraljica: „doznadosmo iz težke tužbe naših vernih i plemenitih muževah, Tome, Dominika i Janka Naplavićah, poslanikah našega grada Šibenika, kako Vlasi naši i oni Janka sina Ivana Nyelepecija cetinskoga, mnogo kvara, ubojstvah i kradje, počiniše i još sveudilj čine po kotaru toga našega grada; i to da rečeni Vlasi dolazeć na zemlju i u kotar Šibenika, njegove pašnjake silom otimlju, da vredjaju, da umaraju, da neizrecive zločine stvaraju, i to sve nepravedno, na preveliku štetu naših rečenih gradjanah, na opustošenje i zator ovoga našega grada. — Buduć tverdokornost Vlahah raste, valja da raste i pedepsa. Zato hoćemo — — i zapovedamo vam, — — da te Vlahe, i naše i one Ivana Nyelepecya, tverdokorne i buntovnike, iz rečena kotara Šibeničanah proterate i udaljite. — — Dalje, naručujemo vam, da se po svoj Bosilini ni jedan Vlah nesmi ustaviti, ni pastiriti, ni zaderžavati se ni da bi za časak, načinom kako gore kazasmo. A to jer ovi Vlasi, po kazanoj Bosilini potežući se, ne samo Šibeničanom, nego i solnicam našim, i mornarom po moru zadavaju mnogo neprilike, ter bez prestanka škode i kradu. — — Ovo isto zapovedismo i ostalim banom i podbanom naših kraljevinah Dalmacie i Hervatske.“[2]

Videti je iz toga pisma, da Vlahah biaše mnogo, da nebiahu puk udomljen, i da se klatiahu po svoj Hervatskoj. U istinu, godine 1387. utverdjuju knezovi Like i Kerbave, da u granicah grada Baga nesmidu Vlasi ni drugi nitko pastiriti ni baviti se.[3] I po drugih krajih Hervatske dolaze Vlasi kao sužnji, kmeti, razlučeni od naroda.[4] Razumeva se da kmeti mogahu biti samo oni koji se udomaćiše. Smatrahu ih posebnom pasminom,[5] drugda se i sami zvahu Vlasi, ter pristajahu uz onoga, kod koga se najboljemu nadahu.[6] Kad se Stefan-Tomaš Ostoić podpisiva kralj Serbljem, Bosni[7] — tu je očit dokaz da Serblji biahu razlučeni od naroda kraljevine. Po Arbanskoj klatio se taj puk pod imenom Serbeljah.[8]

Oni, po nekoj način Rimljani ili Latini, što no ih car Aurelian iz Dacie premestio u srednju Meziu,[9] t. j. po prilici u Rašiu, nepovlačivahu se izvan postojbine svoje, i nebiahu poznani udaljenim Hervatom. Dakle ove, danas Rumunje, Hervati nisu zvali Vlahe.

Ungarski pisac zabileži, u stvari nedvojbenu istinu: da su se starinski stanovnici Panonie, Macedonie, Dalmacie, preselili u Apuliu, i da su po onih zemljah ostali njihovi podložnici i pastiri, Vlasi.[10]

Sva prilika da Hervati, osvojiv ove zemlje, zatečene puke prozvaše Vlahe, bez obzira da-li ovi biahu slobodni ili sužnji, i nerazbiruć njihove pasmine. Kasnie, valjda, stezahu to ime gradjani na seljane, slobodni na sužnje, sleditelji zapadne cerkve, na sleditelje iztočne cerkve. Po veri, za mojega detinstva, u Liki, delio se puk na kranjce, katolike, i Vlahe, sleditelje iztočne cerkve. A na svaki način dokazano je, da je bez temelja mnenje koje hoće da su Hervati prozvali Vlahe one begunce, koji se poslie boja na Kosovu, 1389. po ostaloj Hervatskoj razšterkljaše.

K ovomu puku dorojiše se Cigani, pak se nad-a sve po iztoku Europe razširiše.[11] Još ni tom žicom nebiaše smesa pasminah zarubljena. Turčin običava, u osvojenih zemljah, starce poubijati, odrasle raprodati navlastnikom u sužanjstvo, ili razbacav ih po carstvu, prideržati sužnje deržave, detcu žensku razprodati, mužku predati za odgojenje i odličnim Turkom. Ovi odgojenici, muhamedovštinom opojeni, bivahu vojnici, i time otvarahu im se vrata na najvišja dostojanstva. U vreme rata, oni sužnji, s Cigani i ostalimi te struke, služiahu vojsku, ili biahu dobrovoljci različnih imenah, ter, sa rodjaci u Hervatskoj neturskoj i u Ungarii, kako bi se prilika pokazala, prebegavahu k jačjemu, ili se razbežavahu kao Cigani. Sulejmana velikoga najvećja vojska imadjaše 48.316 muževah uredne vojske.[12] Dakle, kada se čita o stotinah tisućah turske vojske, razumni znadu da tu biaše kakovih pet šestinah smetja Europe, Azie i Afrike, skota, koj za boja vreba, a poslie boja klanjem nejaka puka, palenjem i robljenjem, nadvladanoj stranki zadava zla više nego prava vojska.

U Stefanu-Dušanu ugasi se poslednji trak prejasne hervatske dinastie Nemanićah, koji kroz vekove, i kao kralji, vladahu iztočno-severnih pokrajinah Hervatske. On uze naslov Cesara, nepazeć da-li mu ga drugi priznavaju. Prostota zvala i zove ga carem, neznajuća da ga time težko sramoti.[13] Po njegovoj smerti zavlada u onih zemljah nered, ter nakon preljuta komešanja, postade vladarem u većini zemljah, Lazar Branković, pohervatjenik, nu po svoj prilici nečiste kervi.[14] S njime tudji živalj nadjača u onih krajih.

U to nastani se Turčin u Adrianopolu. Lazar opaziv pogibel toga susedstva, uteče se za pomoć k Ludoviku kralju Ungarie i dela Hervatske. Ludovik, i za volju

svoje segurnosti, god. 1366. udari vojskom koja biaše dvaput kolika ona Turske. Turčin nadvlada, Ludovik, valjda jer uteče, smatra se dobitnikom, i u znak zahvalnosti sagradi cerkvu Marie Cel.[15]

Lazar nedobiv pomoć s te strane, podloži se, 1375. Turčinu, usloviv svake godine davati mu 1000 funtih srebra, 10.000 vojnikah, kad ih Turčin uzzahteva.[16] To plaćanje i ta služba moradiahu i bolje ljude težko boliti. K tomu vojnici što biahu pod turskim zapovedničtvom u maloj Azii, ponašahu se kako netom kraljica Elizabeta opisa njihove rodjake. Turčin dade tate smaknuti, ostavši živi kad se k svojim povratili, udariše jariti proti okrutnosti turskoj.

Na to razjarivanje doma i u susedstvu, krenu se kralj Bosne, i Kastriotić, sa svojimi Hervati i Skipetari, i množina Bulgarah i Rumunjah. God. 1389. sastade se na Kosovu silna kerstjanska vojska. Ova vojska biaše sigurna za dobitje tako, da predlog, udariti pod noć, bude zabačen iz razloga, za-da ni jedan Turčin neuteče, što bi možda u mraku mogao. Murad biaše siguran da mora izgubiti, ter svu noć moliaše boga, neka njegovu smert prime kao onu mučenika. Sutra dan, izdajom nečiste kervi, nadvlada Turčin. Jedan Kastriotić nauči se bežati. Miloš Kobilić pokaza se Hervatom, ter mu sam Turčin, proti njegovim zemljakom, obrani poštenje i slavu.[17] Na mesto Lazara dojde Stefan Branković, i drugi, dok Turčinu herdja nedodijala, da zemlju oko 1459. utelovi carstvu.

Ovim ratom nepromeni se domaće ni medjunarodno stanje onih zemaljah. Ali tu se na novo pokaza, da Turčin u njih ima, možda i nehotičnih, prijateljah više nego neprijateljah, i svakako da su oni jačji; pokaza se takodjer, da kerstjanska većina s vlastite krivnje nemože turskoj manjimi odoleti. Ovo se potverdi u bojih 1393. i 1396.

gde-no Turci i vojsku kralja Sigismunda, i Francezku gospodu saterše. Po tih dokazih Turčin se vladao i davao ćutiti težinu svoje ruke. Sada, nečista pasmina, mogaše samo u potaji rovati, a dok bi se to opazilo, ona moradiaše na sajam, ili pod mač, ili bežati izpod dosega turske vlasti. Toga svega biaše predosta.

[1]Kukuljević, jura. I, 126. — [2]Isti, 149. — [3]Isti, 157. — [4]Isti, monumenta, 97. 102. 105. Kažu mi da i u zakoniku Stefana Dušana dolaze Vlasi napose. — [5]Kurelac, runje, 67. — [6]Kukuljević, monumenta, 240.; saborski spisi, III, 13. — [7]Kukuljević, monum. 66. — [8]Isti, 233. Čudna-li oblika: Serbelji od serba kako kuželji od kuge. — [9]Eutropius, brev. hist. IX. — [10]Keza, chronicon hung. I, 4.; neimenjak biležnik kralja Bele zove Slave i Vlahe najherdjavie ljude. — [11]Fejér, codex diplom. Hungariae, t. X, v. VI, 532. donosi pod g. 1423. povlastnicu kralja Sigismunda, koj Cigane, kada dojdu u gradove ili u tergovišta, ostavlja sudbenosti vojvode Ciganah. — Po zemljopisu Reclusa još je danas Ciganah, u neposrednoj Turskoj, 140,000, u Rumunjskoj, 130,000, u Serbii 30,000. U istinu ima ih barem pet, možda deset putah toliko, buduć se mnogi Cigani neizdavaju za Cigane. Odprie biaše ih premnogo. — [12]Hammer, Gesch. d. osm. Reichs, XL. — [13]Ruski vladari opaziše da ime „car“ nesluži na čast, i zato zabaci ga Petar I. proglasiv se imperatorom. On nastoja stranjske vladare uputiti, da reč „car“ u nekakovu slavskom jeziku znamenuje isto što imperator, i da su onaj naslov ruski vladari odnekada nosili i primali. Nitko razuman nemogaše dopustiti istovetnost onih rečih. Zato Francezka, stopervo 1745. uz uvet priznade naslov „imperator“. Flassan, diplomatie franç. (Paris 1811.) t. V, 216. — Da bi ono rusko umovanje stajalo, današnji vladar Rusah pisao bi se Alexander IV. a ne II. Što znam, ruski vladari dobiše stopervo u XVIII. veku naslov „veličanstvo“, odprie dobivahu samo onaj „visosti“ ili „sjajnosti.“ I Praizka, za dobiti naslov kraljevine, imadiaše mnogo posla oko Francezke i oko cara Nemačke. — [14]Ime Branko, kao gerčko, dolazi već u Kononovoj XXXIV. pripovedki. — [15]Hammer, XII. — [16]Hammer, V. — [17]Herdjelji kažu i ponose se da je Miloš ubio cara iz zasede; turski povestnik, kod Hammera, piše, da je Kobilić, ranjen, na razboju, medju mertvaci i ranjenici, sabrav poslednju snagu, Murada ubio.

III

Već god. 1404. dolazi na otoku Čepelju (izpod Budim-Pešte) Racah onamo utekavših iz Kubina (preko Dunaja, pored Smedereva), kamo biahu još prie prebegnuli „od straha pred Turčinom.“ Dakle, već do onda imamo dva bežanja. Ovim beguncem dadoše kralji povlasticah, „dok se Raci nebudu mogli bez straha od Turčina povratiti u svoju postojbinu.“ Eto, i tada kako i poslie. taj puk neće da se udomi nego da se povlači, dok mu drugi nedadu domovinu koju nikada nije imao, i na nijednu nebiaše kao stanovnik svezan.

Godine 1426. očitova onaj Stefan Branković, turski podložnik, kralju Sgismundu „da Rašia sa svimi svojim pravi i pripadci uvek biaše i da jest podložna kraljem i svetoj kruni Ungarie,“ ter prosiaše da mu naslednikom bude njegov netjak Juraj Branković, i ovoga po kervi zakoniti mužkarci. Kralja Sigismunda pamet dopusti darivati tudju zemlju i zaplesti svoju zemlju nepravedno i bez nade na uspeh, u neprijateljstvo prejaka supornika. Još bude uslovljeno, ako Stefan neostavi sina, da se savski Belgrad i Mačva zemlja(medju Drinom i Kolubrom) utelove Ungarii. Stefan umri bez sina, one zemlju budu priklopljene Ungarii.' Juraj Branković đobi imanjah u Ungarii, i u ovoj Hervatskoj. „Juraj, despot Servie i gospodin Arbanaski“, već god. 1420. izbraja svoja imanja po Ungarii. — — Da udbe Stefan dobio sina, kako bi bilo stajalo s nasledstvom Jurja? — Dosta, dobilo se imanjah za ništo.

To sramotno postupanje razgnevi Turčina. Puk koj se za boja mogaše u šume sakriti, posle boja zagriza

bez prestanka. Za rata medju Muradom II. i medju Mustafom uhvatiše Muradovci tih junakah toliko, da ih po dva komada prodavahu za samu glavu bravčeta. Oko 1440. zauze Turčin Smederevo, oko 1454. zarobiše Turci pasmine 50.000 komadah. Za tih skokovah prodavahu Turci za čizmu, opanke-li pod izbor Serbkinje devojke.[2] Dakle, eto bežanjah, tretjega, četvertoga i petoga, pod Jurjem Brankovićem, i pod njegovimi sinovi Stefanom i Vukom.[3]

Očito, nečisti puk onih zemaljah kroz tolika bežanja, klanja i zarobljenja, moradiaše već onda posve izginuti, pa da bude 1 plodnii nego li se kroz vekove pokazao. Ali primesa uzderžava pasminu.

Da razjasnimo cene za koje-no Serbe prodavahu. Za Sulejmana velikoga biaše tursko carstvo na verhu slave i veličanstva. U to vreme biaše Busbecque Ferdinanda I., kasnie Maximiliana i Rudolfa poslanikom u Carigradu, i nikada nemotri kerstjanin stanje Turske ni Turke pomnjivie ni nepristranie nego li ih on motriaše. Ovaj muž piše o zarobih:

„Krenuv iz Carigrada (put Beča) odmah sastadoh herpe dečakah i devojakah koje iz Ungarie vodiše u Carigrad na prodaju. To je najvećje tergovanje. Teraše ih na stada, ili svezane verigami, u dugih povorkah, kao kod nas (u Flandrii) konje na prodaju.“ Pak drugde: „Turska vojska najvećju korist prima iz zarobah. Ako turski vojnik iz rata ne donese ništa nego kojega zaroba, on se dobro ponio, i trud mu je plaćen. Jer, prostu zarobu cena je 40—50 krunašah, ako-li se preporuči dobom, licem ili zanatom, ona se cena dvostruči.“[4]

Ako se pod krunašem razumeva englezki novac, čemu je sva prilika, tad evo kako stvari stoje: krunaš vrediaše 6 frankah 18 centimah; nadnevnica prosta tur-

skog vojnika biaše 1 aspra; 3 aspre idu u 1 paru; 40 parah u 1 piaster; a 1 piaster vredi 30 centimah, ili 10 naših novčićah. Tu se vidi cena i novca, i zaroba, i vrednost slavoserbske pasmine. Da se kod kupovanja doista pazilo na pasmine, evo dokaza: god. 1552. zarobiše Turci Nemacah, i prodavahu ih po čanak meda ili maslaca, po varivo brašna, po mećalo zobi.[5]

Kralj Vladislav učini pod prisegom mir s Turčinom. Papin poslanik uputi kralja, da nikakav vez nesteže kerstjanina naprama nevernikom. Kralj pogaziv mir, plati kod Varne svojim životom. Kad Turčin udario na Bosnu, kralj Stefan, obkoljen, hoće da ugovara. Turčin pristaje i zahteva, neka kralj piše zapovednikom vojske da Turčinu predadu tverdjave, mesta, vojske, i neka mu se kralj preda. Ovaj to učini, vojske se predadoše. Sada razpravljahu Turci: imaju-li oni, kako i do sada, zadanu reč deržati i bivati žertvom nevere kerstjanske, kakovu-no im kralj Vladislav učinio, i evo kralj Stefan osnovao, uzkrativ pogadjanu daću. Težkom mukom car pristade na predlog: da se kerstjanom meri kerstjanskom merom. Desetak tisućah vlastelinah bude poubijano. Bosna bude osvojena.

Nad ovim dogodjajem zacvili celo kerstjanstvo. Ono u ovih stranah izgubi jedinu obranu, ostala bo rukovet Hervatah nemogaše poplavici na dugo odoleti, a Turčin se nezanaša na reči ni prisege kerstjanah. Neznalice i herdjelji prenesoše znamenitost ovoga rata na kukavno Kosovo polje od 1389. koje možda imadiaše znamenitost samo po one koji na njemu poginuše.

Biaše-li Turčin XIV. i XV. veka sbilja onako jak kako se u povestnicah i činom pokazao? Bi-li on bio uznapredovao kako jest, da nebude hervatska pasmina nečistom pasminom u Arbanskoj, u Rašii i u Serbii pre-

vladana, u Bosni raztrovana? Neka se sudi: i sa samom Hercegovinom imadiaše Turčin premnogo posla, a po prilici za današnju Dalmaciu od Kotora do Zadra, vojevao je on od 1499. do 1570.[6] Tu biaše turska moć mnogo većja nego odprie, pak itako, tu se otimalo na stope, tu bo braniaše ljudska pasmina.

Begunci, Stefanovi, namestiše se po njegovih imanjih, novii, tamo i po bližnjih županiah Ungarie, ter nekoji i u Sremu. Jer kaživahu da se ovde zaderžavaju samo za vreme, budu medjutim oprošteni od desetine. Vuk i Juraj Brankovići, udomaćeni velikaši, nosiahu naslov „despotah Rašie". U dvoru biaše neznanje toliko, da je želio još više ovakovih prihodnikah, i nadao se njihovom pomoćju Turčina proterati.[7] I doista, timi ljudi, kupljenimi, služio se već Matia I., kako kasnie velikaši hervatski, i vojnički častnici Austrie. Iz pismarnice vlastelinstva berložkoga čitah pismo, u kojemu je potanko kazano, koliko, od plena, Vlasi moradoše davati Zrinskomu, kad idjahu u razbojničtvo u Tursku na njegov, koliko kad na svoj trošak itd. — U tih službah odlikovao se begunac Vuk, koj dovabi oko 50.000 bratje si. Pametnii muži, znalci pasmine, protiviše se rojenju njezinu u ove kraje: nu zakon zabrani svaku protimbu.[8]

Dok Hervati i Ungarci tako neguju begunce, kakova su serdca naprama negovateljem, bratja begunacah pod Turčinom? Evo kakova:

„Car Selim, u ratu proti Persiancu, sve čete iz Europe poteže u Aziu. U Hervatskoj još traja rat. Većina velikašah, osobito Toma, stožernik štrigonski, nagovarahu kralja (Vladislava Pemca) neka prigerli lepu priliku i neka rat zametne. Razlagahu da je tu sgodu sam bog namaknuo i srećan uspeh osigurao. U Mezii bo nije posade, a Iliri i Tribali, najljutji neprijatelji Panoncem (Hervatom i Un-

garcem), kon što je Selim odveo cvet vojske, preslabi su za uzprotiviti se.“ [9] Vredni Giovio nije znao, da su begunci i od rodjakah još ljutji neprijatelji Hervatom i Ungarcem.

Da zaveršimo XV. vek sa velikim pojavljenjem. „I u prosti puk provali glasovito govorkanje iz pesamah nekojih starinskih pesnikah, da se Karlu, kralju Francezah, najvećje cesarstvo sveta kaže, i da je Karlo VIII. ovoga imena, kojemu je udes, i po svedočanstvu matematikah, odredio zapadno i ujedno iztočno cesarstvo. Biaše i takovih koji se hvališe, da nekada preplemenito cesarstvo Gerkah, što ga nedavno car Muhamed osvojio, na Franceze spada. Nato kralj Napulja Alfons II. (i drugi mnogi) udariše raditi proti Francezkoj, za Turčina, i od ovoga proti onoj pomoć tražiti.“ [10]

Nebiaše ono, po nazorih vremena, kako Giovio sceni, tašto hvalenje, kralj bo Karlo VIII. kupi god. 1494. pravo na carigradsko prestolje, od Andrie Paleologa koj ga po svojoj kervi svojaka. Karlo VIII. odpravi javiti kerstjanom Turske, da se on k njima sprema. [11] Na to se Turska uzmeša, i stade vojsku stezati oko Carigrada. Kerstjani začeše nadu za oslobodjenje, Hervatah Arbanske i Rašie, nemogavših podnašati tursko gospodstvo, i neuzterpljivih, dignu se namenjenim osloboditeljem u susret. Tu je početak pravih Uskokah, koji biahu barem nekakovi kerstjani, neprijatelji Turčinu, i junaci, ter čekajuć pravoga pomoćnika, vojevahu pod upravami mletačkom i austrianskom. Ali nečista pasmina uz herpu drugih imenah, upotrebljiva i ovo Uskokah, prem se ona, klateća se, obično u Turskoj Martološi zvala.

[1]Keršelić, notitiae, 434.; Fejér, t. X, v. VI, 502; primeri Thuroczii, chron. IV, 30.; Szalay, serb. Niederlassungen, 2. — [2]Hammer, X. XIII.; Lamartine, hist. de la Turquie, X. — [3]Szalay,

6. — [4]Busbecqui, epistolae, deque reb. turcicis, Lipsiae, 1689., epist. I. III. — [5]Hammer, XXXI. — [6]Daru, hist. de Venise. — [7]1481, 3. 4. — [8]1494, 73. — [9]Paulus Jovius, historiae, XIII. — [10]Isti, I. — [11]Flassan, t. I, 269.

IV

Na podticanje stožernika Bakača bude godine 1514. proti Turčinu križarski rat proglašen. Plemići i popi prosti od štibre, sami kmeti moradiahu nemalo sav novac za rat nabaviti. Oni ga nabaviše. Vojujuć do sada proti Turčinu, gospoda nepokazaše ni znanja vojničkoga ni junačtva. Dakle vodjom bude proglašen Juraj Doža, bivši kmet, junačtvom oplemenjen. Pod njegovu zastavu nagernuše kmeti. Gospoda hoće da kmeti za nju rade, i nedadu im u rat. Kmeti nemogu pregoreti večnji trošak u vetar, i večnju nesigurnost, pak, sa svojim vodjom, okrenuše oružje proti gospodi. Oni begunci Srema i Ungarie, po svojoj navadi, udariše proti onomu, koj imadiaše i braniaše pravo, ter, gde biahu jačji, načiniše pustinju.[1]

Bratja im preko Save i Dunaja nehtedoše zaostati u takovih zaslugah, ter god. 1521. izdadoše Turčinu savski Belgrad. Stanovnici ovoga grada, pričuvani na životu budu bačeni na Bospor, za izsušiti i izkerčiti čret. Ova postojbina, od njih prozvana Belgrad, za uspomenu još stoji. A za popraviti tverdjavu savskoga Belgrada bude doterano 21.000 Vlahah.[2]

Do časa Turci uzeše Skradin, ter 400 Martološah navali i zarobi 300 ljudih.[3] Osobito poslie boja muhačkoga, uteče ona pasmina od straha Turčina iz Srema, i

pristrani se duž Dunaja do Budima, nekoji za sigurnost upercaše tia u tverdjavu Komar,[4] gde se tako zahvalnimi pokazaše, da se za obranu gradjanah proti njihovim nasiljem morao poseban zakon načiniti.[5] Kako tamo i tada, tako svagde i vazda, ova se žica pokazala nezahvalnom i bahatom.

Do muhačkoga boja uzderžaše se Hervati, vojujuć na Verbasu. Oni poznavahu pasminu, i bili bi s njom kratak račun učinili. Zato se njoj, u veliko nije račilo u ove kraje. A poslie onoga rata udariše jedni Hervati za Ivana Zapoljskoga, drugi za Ferdinanda Habsburga, preredki za Hervatsku. U zemlju dodje tudje vojske, ova i domaća padoše pod tudjince zapovednike: pasmini se u ovu Hervatsku otvoriše vrata.

Ungarci gledahu da pasmina nije van za kradju i u prilici za razbojničtyo; da nikada nije za dobru stvar; da je uvek kriva i da uvek druge za svoje krivce izdaje; da je junak samo prie i poslie boja, a drugačie uvek gde nije pogibeli; da namesto vojevati proti Turčinu ljudski, ona od njega beži kao od žive vatre: to sve gledahu Ungarci kroz vekove, pak itako, ona se terpa u Ungariu kao u svoju zemlju, i tamo ju željno čekaju. Biaše-li tako i u ovoj Hervatskoj, dok su se Hervati ikoliko pitali?

God. 1531. piše ban Karlović austrianskomu generalu Kacianeru: „Nekoja o Turcih javiše nami i vami Vlasi. Ovih kani mnogo, možda 50 naskoro s obiteljmi amo prebegnuti. Ovi su nam i pismo odpravili koje sam vam poslao. Prose vas i za pomoć, nebi-li i njima dali selištah na kojih bi s obiteljmi mogli ostati, dobri bo su vojnici.“

Iste godine pišu Bihačani Kacianerú: „Znajte da nekoji turski Vlasi, bavivši se u Serbu, na Uncu i u Slamoču (valjda Glamoču) prebegnuše s obiteljmi i stvarmi koje mogoše odneti. Pred njimi je sin Vladislava Stipkovića, vojvode glamočkoga. Za sve ove prosimo vas da ih obskerbite. Jer ako ove providite, više će ih pristupiti u službu kralja i vas. — — Muži su jaki. Tretji dan kon što prebegnuše, potukosmo pod Bihačem tursku četu. — — Znamo, nekoji će vam kazati, da su izišli za prevariti ovu kraljevinu, a mi vam stojimo našimi glavami da neizidoše na prevaru.“[6]

Još i u sredini XVIII. veka imadiahu ljudi tudje pasmine, kako i Turci, samo jedno, kao kerstno ime; o plemenu ili imenu obitelji, nebiaše ni traga. Dakle, do na sveršetak onoga veka, dok se u hervatskih zemljah najdu dva imena, tu je dokaz, da njih nosioc biaše Hervat ili pohervatjenik. Prebegi, za koje prose Karlović i Bihačani, biahu poznani, biahu Hervati, Stipković po svoj prilici biaše plemić. Ovi Uskoci trebaju zemlju za nastaniti se, i vojuju proti Turčinu: to nisu skitnje, pak itako trebaju jaku preporuku, za svladati sumnju koju narod imadiaše na prave Vlahe.

Dok se u Ungarii nadtecahu Zapoljski i Ferdinand, ona pasmina radiaše na svoju ruku, ter proglasi svojega načelnika, stanovita Jovana, cara si, (eto vrednosti naslova „car“) koj osobito oko Segedina raža i pali. Zapoljski uredi zlotvore kako zaslužiše. Utekavši smerti pristadoše uz Ferdinanda.[7] Mora da se ovih sterpalo u današnju belovarsku županiu.

Poslie boja muhačkoga Ungarci donesoše i Sulejmanu u Földvaru predadoše ključe Budima.[8] Time biaše mu ona kraljevina izručena. Sulejman ju obreče Ivanu Za-

poljskomu, pak se s vojskom povrati. Ali kad se Ungaracah očitovalo za Ferdinanda, Sulejman moradiaše braniti osvojenu kraljevinu. Za tih ratah i mešanjah, da vidimo ponašanje pasmine.

Kacianerova vojska: „Vlasi, Cigani, Šajkaši, Nosadci (brodari po Dunaju), Martološi, t. j. serbski vojnici na granici, robe i kradu na zapoved Mahomedbega, konje i vole artilerie, odrezuju hranu i trativo, obkoljuju tako, da nitko neusudjuje pokazati se van zalega. Pred Kacianera dojde u Djakovo Muradbeg sa najhrabriimi Martološi.

Mahomed, nadstojnik Oseka, doznav što mu se pripravlja, kupi vojnike. — Pridaje berze pešake, divje i gorske ljude što ih gotovim novcem pogodio. Ove, jednim imenom, Ungarci zovu Hajduke, Dalmatinci Uskoke, Turci i Iliri Martolože. — Ovu sulju upravljaju i svojom snagom derže janičari, pozvani iz tverdjavah, takodjer iz Belgrada i Smedereva. Za ovimi klapa većina Racah i Serbiancah, u nadi na plaću i na plen, Turci bo pristupivšim plaću odbrojiše na dva meseca.“ Hajduci (Hajdones) Ungarie, poznani u zakoniku, biahu takodjer posebna pasmina.

„Kupljenici i stranjski, (po turski ulufedži i Ghureba) onih 500 sa zelenom zastavom na desnu, 500 sa belom i zelenom na levu krilu; stranjskih po 500 na desnu sa belom, na levu sa belom i cervenom zastavom.

Budimski paša tuži se na razbojničtvo i mora udarati na njegova gnezda: Korotnu, Kapušvar i Bobovac (Baboču). Perva dva mesta odmah se predadoše, tretje kapitulira. Ovde tri vodje razbojnikah, turski begunci, sakriše se u kolih slanine i prasetje kože.

Austrianci obsednu Bobovac. Tu su dobrovoljci granice, Hajduci, Martološi, Uskoci: „pod različnimi imeni jedan isti razbojnički nakot.“ Kad to začuo Ali-baša, on ide

nadvorniku u susret sa 20.000 konjanikah, 10.000 janičarah, 10.000 Martološah, „ovo će reći: račkih i serbskih kupljenikah, doteranih za razbojničtvo.“

Izdajom Pavla Bakića, „rodom Tribala, koj od kerstjanina postade muhamedovac, opet kerstjanin, opet muhamedovac, opet kerstjanin, bude Bebek uhvatjen.“

Martološi udarahu na Štajersku, ter od Luetenberga vodiahu zarobe.

Iduć od Carigrada pod Siget, do Belgrada, duž ceste, razbojnici napastuju vojsku. Sulejman zapoveda pohvatat ih. Nemalo na svakoj postaji bude ih pogubljeno.

Car Maximilian predlaže Turčinu da se Martološem i Hajdukom na kraj stane. U pogodbi mira uslovljuje se: nakot Hajdukah, Asabah, Martološah, Levendah i Haramiah, ima se obuzdati i pedepsati.

Sultan se tuži na senjske Uskoke i hoće da im se sruši gnezdo sagradjeno na Blatnu-jezeru. Hasan, namestnik Bosne, udari na nje kroz Hervatsku, opustoši sve medju Križevcem i Ivanićem, i obsednu Sisak.“ [9]

Najdosmo prilične litanie imenah o istih ljudih, koji sad biahu s Turčinom, sad s Austrianci. Turski povestnici popisaše marljivo i istinito svoje rate. Kada se dakle, od padnutja Bosne do muhačkoga boja, u njih nenalazi, a u hervatskih, ungarskih, i drugih piscih stoji, da Turci čestje robe Slavoniu, Krajinsku, Štajersku, Korušku, Dalmaciu, Hervatsku, do primorske Gorice, do Soče itd. [10] tada je lahko opaziti, da ono nebiahu pravi Turci ni njihova vojska, nego da biaše ova pasmina, koja bi se prokrala kroz šume, izdavajuć se za Turke, petrovske, kraljevske, itd. [11] i nošnjom, jezikom, u koliko ga imadiaše, običaji; svime osim poštenja i junačtva, u istinu biaše turska.

Za onoga mešanja, kakovo stanje nastadé u Hervatskoj koja nepade pod Turčina? Zakon kaže: „oni seljani, koji se ovih godinah od gladi ili od straha Turčina, iz Slavonie preseliše u Ungariu, imaju se, ako sami hoće, odpustiti od onih, na čijih su zemljah.“ [12]

Da je Posavce i Podravce glad gonila u mnogo neplodniu Ungariu, to očito nije istina; da su se oni Turčina bojali to je očita povestnička neistina. Kako se može reći, da su se kmeti bojali Turčina, kad se ima zakon koj utverdi: „da su se ne samo kmeti, nego i plemići Turčinu dobre volje predavali, podlagali?“ [13] Tko da razjasni ovo protuslovno otajstvo? Sam zakon.

„Običavaju nekoji satnici (austrianski) iz lakomosti deržati stanovite klateže i sumnjive ljude, ter račke pešake i takova legla zlotvore. Ovi, prem satnikom koriste, obikoše i nevoljni puk preokrutnimi mukami terti, i potajno gerdo drugovati s Turci i s drugimi Raci koji se potežu kod Turakah, tako, da se nestraše kerstjanske momčiće, da i ljude kradomice uhvatjene, i druge stvari što ih otmu od kmetah neznabožno izmučenih, Turkom razprodavati. Zabranjuje se satnikom deržati te zlikovce, i zapoveda se ove, kad im se dokaže, povešati.“ [14]

Dakle seljani bežahu i moradiahu bežati ne od gladi ili od Turčina, nego od onih koje uzderžavahu plodom svojih žuljah, i koji pod imenom stražarah sigurnosti, proti njoj i njima biahu najžestji urotnici. Eto, kako postajahu „pustinje, deserta“, po Hervatskoj, i to samo na granicah, u susedstvu pasmine.

Vešala, za onu pasminu, biahu najstrahovitia versta smerti. Bilo da Hervati nisu to znali, bilo da ih je znao gnev preuzeti, oni nisu krivce vešali: Senjani u Perušiću nabiše ih na ražanj pak ih izpekoše. [15]

Oko god. 1596. „dojdoše ka hervatskoj vojski kod Petrinje poslanici Tracah, sa pismom od Radostava prote i u ime svih njih koji pribivaju medju Kupom i obalom adriatičkom. Prose, da Hervati derže skrovno to pismo. Obriču udariti na Turčina, ako im se za stanovanja predadu medju Kupom i Unom pusta mesta i zemlje, kojih oko 70 biaše. Prem vodje nadariše poslanike novcem i kazaše da će im želje izpuniti; itako, bilo od straha Turčina, buduć ništa nije ustanovljeno, bilo iz nestalnosti prirodjene onoj pasmini, ili s česa drugoga, oni obećanja neizpuniše. — Kod Kostanjice najdoše turske pešake pomešane sa Traci.“ [16]

Busbecque, po zemljopisu, piše da najde Serbiance od Niša do Smedereva, od ovuda do Oseka Race. „Ovi su versta ljudih podana pijanstvu, i ne, kako se sudi, dosta verna. Neznam odkuda ime dobi, odkuda-li poteče; (ta herpa) nami pokaza serdačnost.

Dojdoh u Budim, utekav mnogim pogibelim, osobito Hajdukah, koji sav onaj kraj uznemiruju. Pogibel se doznala kasnie, iz izpovedanja nekojih koje baša budimski dade smaknuti. Kazaše bo da su se oni u zasedi sakrivali u širokoj potočini na kojoj je slab most, i da su nameravali na nas navaliti.“ [17] Tu je raztumačena ona serdačnost.

A erdeljski povestnik, najde Race, na kraju XVI. veka, od Belgrada i Save, na obih obalah Dunaja, skoro do cerna mora. Nikada lepše postojbine: duž Dunaja biahu različni baše, različne uprave. Ako sakriviš ovde, beži drugamo: u Valakiu, u Moldaviu, u Erdelj, u Banat, u Bulgariu, u Serbiu, u dolnje Posavje; od Dunaja i Drave nije kratjega ni ceniega puta. Biaše pasmine i na granicah Turske i Austrie.

Onako sigurna za uteći, uroti se herpa proti Turčinu, za oteti Temešvar i Lipu pomoćju Rumunjah i Sigismunda Bátorya, vojvode Erdelja. Kad dvaput potukli Turakah, ponudiše Bátoryu, „čast despota Rašie, pak od njega, kralja Rašie, prose pomoć i glavna vojvodu. Ovo čine ban Sava, Veli Mironith, i vladika Teodor, ova tri, u ime svih knezovah i celoga kerstjanskoga naroda Racah.“ Ludi i nezahvalni Bátory neprigerli onu veliku čast, slavu i sreću, ter „Turčin uništi ne samo nadu i sreću, nego i isto ime Racah.“ [18]

[1]Szalay, 10. — [2]Hammer, XXV.; Lamartine, XIX. — [3]Hammer, XXV. — [4]Szalay, 9. — [5]1609, 25. — [6]Kerčelić, 343. 350. — [7]Szalay 10. — [8]Hammer, XXVI. — [9]XXIX—XXXIII. XXXV. XL.; Paulus Jovius, XXVIII. XXXVI. — [10]Hammer, XIV. XVI. XVII. XX. — [11]Vitezović, kronika, pod godinami 1538. 1545. — [12]1550, 72. — [13]1574, 15. ponavlja se čestje do 1681, 48. — [14]1567, 30. — [15]Vitezović kronika, pod god. 1569. — [16]Ratkaj, memoriae, IV. — [17]Epistola III. — [18]Szalay, 11.

V

Od smerti Ferdinanda I. do Ferdinanda II. jedna grana vladajuće obitelji stolova u Gradcu i ova činom zauze gospodstvo nad Hervatskom od mora do Kupe, u koliko ta zemlja nebiaše pod Turčinom. Time zakoni, što ih gradiahu hervatski i ungarski sabori, u onoj zemlji nemogahu izveršeni biti.

Oni satnici, njihovi drugovi i poglavari obterpaše zemlju nepriatelji tudjinci. „Tuži se sav red velikašah, da i plaćani vojnici, i satnici granicah, i njihovi podsatnici, bez pitanja gospoštinah, otimlju i poseduju zemlje, i na njih koga god naseljivaju i brane. — Ovako se na-

seljivaju po Hervatskoj i Slavonii Vlasi, što-no nedavno iz Turske amo dojdoše. — — Ustanovljuje se: da se od onih svih pita desetina i za gospoštine devetina; Vlasi Hervatske i Slavonie, u pogledu zemlje na kojoj su, neka budu podložni gospoštinam i neka ona plaćaju; neka njegovo veličanstvo pozove nadvojvodu Ferdinanda (vladara u Gradcu) da dotične proti njihovoj zemaljskoj gospodi nebrani."[1]

Szalay napisa očitu povestničku neistinu rekav da je ungarsko zakonotvorstvo one ljude zvalo „Vlahe." Ovako su ih zvali Hervati i hervatsko zakonotvorstvo, ter je ime primano u skupan zakonik. Drugačie u ovom zakoniku „Vlah" znamenova samo Rumunja.

Onaj zakon stvoren od preke potrebe, nebiaše izveršen, nego god. 1608. ponovljen. Ovde se veli da ban sa stanovnici kraljevine ima odmah Vlahe urediti. I to ponovljenje kako i ono 1618. ostade bez koristi, pak za izveršenje zakona bude god. 1630. povereničtvo izabrano i kralj prošen, da od svoje strane imenuje poverenike. I to biaše u vetar; god. 1635. budu zakon i prošnja ponovljeni, ter god. 1715. bude rešenje obrečeno.[2]

Dok se tako zakoni grade i potverdjuju samo za da nebudu izveršeni, tuže se knez Zrinski i drugi na Vlahe begunce, koji im premnogo škode, pak se proti tomu od kralja lek ište. Ponavljaju se zakoni o poreznu uredjenju i o podloženju Vlahah. Povlastnice već prie zabačene, izdane Vlahom po nemačkoj kancelarii na ušterb gospoštinah, ukidaju se. Ovo biaše više putah i prie i poslie učinjeno, nu bez koristi. Bude satnikom zabranjeno, bez znanja bana i naroda Vlahe primati; i to bez uspeha, jer je god. 1647. bez koristi ponovljeno.[3]

Na tužbu vlastelah, da su im Vlasi, nekako povlastjeni, posvojili mnogo zemljištah i da su se neodvisnimi

od njih proglasili, bude odlučeno: ta selišta gospoštinam povratiti, Vlahe; ako se zakonu nepokore, sa selištah proterati — „Množina nepravice i tužbah — — ozledjenja, umorstva, tučnje ili razbijanja, zasužnjivanja, utamničivanja, navaljivanja na sgrade i dvore kraljevine Slavonie, ter porobljavanja, palenja, opustošivanja imanjah, razgrabljivanja stvarih, odgonenje blaga, primanje kmetah, tlačenje pravah i sloboštinah u slobodnih gradovih Koprivnici i Križevcu, što ih čine graničarski častnici kraljevine Slavonie i njihovi soldati pak i Rudolfa Paradayzera uskok soldati“ — — sve ove potežčice i tužbe stajahu i god. 1638., i k njima se pridružiše tužbe proti satnikom križevačkomu i senjskomu i proti karlovačkim soldatom.[4]

Eto zakonah i njihove vrednosti. Nu tko će se uputiti da su sami satnici primali korist od Vladah, i da su ovi poradi te koristi bili branjeni?

O pravih Uskocih ima se veliko knjižtvo. Vadimo iz jednoga pisca. Na zahtev Mletčanah i drugih deržavah bude nekoliko povereničtvah odpravljeno u Senj, za da tu vojnu razbojnikah urede. Tada biaše manjih krivacah obešeno, biaše povratjeno brodovah i teržtva od manje vrednosti, i biahu proglašene njihovu satniku (Rabati) zapovedi, da Uskoke nepustja na more, i da ih poslie razbojničtvah neprima u Senj. Zatim koj mesec biaše manje razbojničtvah; a naskoro, kao da treba naknaditi izgubljeno vreme, radilo se gorje nego prie.

Kad bi se razbojnici vratili s mastnim plenom, satnik, za pokazati se izveršiteljem naredbah i za obseniti Mletčane, zatvarao bi Uskokom vrata pred nosom, i udarao bi iz lumbaradah (nego bez štete po nje), pričinjavajuć se da im neda u grad. — — A po noći pustjao bi u grad razbojnike i plen. Većina plena zapade satniku.

Uskoci dobivaše hvalu i štogod za prehraniti koj dan svoje obitelji, pa po tom, ili opet u otimačinu, ili umri od glada. Nesrećnici bo moradoše premnogo davati za zasititi bezdušnost svojega satnika, nekojih koji satniku zapovedaše, i za uzderžati si priklonost nekojih ministrah carskoga dvora, i onih nadvojvode gradačkoga, tako, da jadnikom premalo pretica. To se vidi iz njih siromaštva i nevolje u kojih su vazda bili, i nikada se nevidi da ih je koj bogat. Pače, čulo se o nekojem onemoglu Uskoku, koj ležeć na postelji bez svake pomoći, izpoveda da ga iz razbojničtvah u kojih je bio, zapada preko 80.000 dukatah; pak itako da je nevoljnik i prosjak, jer tako hoće božja pravica. Često se pripovedalo da nekoji tergovci, porobljeni, išavši u austrianske dvore tužiti se i naknadu iskati, na ženah glavnih ministrah najdoše dragocenosti, koje su onim tergovcem otete.[5]

Uskoci zahvatili blago. Josip Rabatta preporučuje se na svojemu mestu za del. Evo što mu odgovara dostojanstvenik austrianski, god. 1601. „Od plena Senjanah što da ti obećam? Svoj del pitaju papinci, svoj del ište knez Zrinski; oni zahtevaju svoju robu, ovaj hoće naknadu štete. Ako im se obim zadovolji, nepretiče ništa za popraviti podertine Otočca. S bogom, i marljivo se čuvaj Uskokah.“ Što se zna nedobiše ništa Uskoci, ni oni svojakari, ni Otočac.

A sad evo što piše onaj dostojanstvenik, 1606.—7. Nikoli knezu Zrinskomu: „Što mi pisa da se pod tvoju sudbenost puste Vlasi, nedavno iz Turske u tvoju županiu preneseni, dao sam kamo stvar sbilja spada, bojnomu veću predložiti. Napokon, evo posledka: nevalja ljude, od druguda slobodom namamljene, nastaniti na naše granice, u sužanjstvo turnuti, osobito nevalja te ljude velikim troškom naših izvedene i hranjene, porabi i tergovanju drugoga ustupiti. Doista, bojati se, ako se u jaram

porenu, da će se radje povratiti u neprijateljsku zemlju, što bi bilo na golemu štetu tih granicah. Medju njimi bo ima ljudih, koji predobro poznadu naše pute i stvari."

„— — Ni malo nade, da ćeš dobiti Vlahe pod tvoju oblast. Sudi bo se za nepravično, nagoniti ljude da opet vrat skuče pod jaram sužanjstva, i to proti obećanjem, kon što su za osloboditi se turskoga sužanjstva, javnom verom k nami došli. Ni oni se na to neće nikada sklonuti, govore bo javno svakuda, da vole povratiti se pod Turčina, nego kako kod nas biva, ičije gospodstvo podnašati. Što ako se sbude, vidiš koliko bi nam škodilo. Oni bo podpuno poznadu pute i staze po šumah i gorah, što smo u nekojih navalah na neprijatelja, gde Vlasi vodiše, na našu korist opazili. Dakle, nemojmo ih uznemirivati, nego deržimo im zadanu veru, ter smatrajmo dobitkom i da su od neprijatelja k nami prebegnuli, i da su pripravni, kad nam se prohteje, na neprijatelja udariti, i o svom trošku s nami sreću pokušati." [6]

O koristi Vlahah i njihova vodjenja zna se samo gde i o plenu Uskokah. U ono vreme nebiaše verstnih zemljovidah, i pasmina se u nje nije razumela. Kako dakle odkuda-li, ako je živela udomljena, ona znadiaše pute i staze? Na ovo pitanje već odgovorismo. Nu proti javnim zakonom tko je pasminu amo vabio, tko joj je što obećivao, kakova je to javna vera, kako o tih stvarih, proti svojemu vladaru može govoriti jedan dostojanstvenik?

Zašto je narod onoliko radio da se Vlasi urede, i kako idjaše s tim uredjivanjem?

Oko god. 1635. „ban za čas skide oružje i dade se potuliti zameršaje s Nemci i s pukom Tracah. Odabranici, čestje prošeni u kralja, tada negda dojdoše god. 1635. — Na ovo potulenje nagnaše Hervate ne samo različne i pretežke preuzetnosti Tracah i predstojnikah Nemacah

krivice proti plemstvu, nego takojer nova i ubitačna po ovu kraljevinu urota Hladice, glasovita arhimandrita tračkoga. On bo, glas nosiaše, sgernuv herpu novacah ode u Beč k caru, i već dobi za Trace nove zakone, slobo-štine i povlastnice, posve protivne pravom kraljevine i plemstva. Što god Vlasi do sada zemlje derže, ili u buduće budu deržati, da to prosto ostaje njima i njihovim naslednikom, bez svake daće ili službe zemaljskoj gospodi; štogod se tiče tela ili stvarih Vlaha, štogod spada na vojničtvo, na deržavničtvo, na sudstvo, to sve da pada pod pravo i upravu nemačku; napokon, da za volju kratkoće mnoga propustimo, oni nemogu nijedan zločin učiniti, za koj bi se na smert obsudili: samo telom i kesom imaju nadstojnike mestah platiti. Ovi pripisi biahu im dani ne samo proti pravom i na preveliku štetu deržavljanah, nego i da uzmognu slobodno i razuzdano svake zloće činiti, i bili bi doista celu kraljevinu zapleli u vertlog propasti domovine, da nebude i Hladica u vreme preminuo, i da njegovo carsko veličanstvo sve neumiri izdav pismo i potverdiv zakon kojim se oni pripisi ukidaju. Po tom polagodjenju prose staleži i redovi da se Vlasi, stanujući na granici Hervatske i Slavonie na zemljah gospode, izuzmu izpod oblasti satnikah, ter gospoštinam, na čijih su zemljah, celoj sudbenosti povrate, bez diranja u soldačku nadnevnicu.“ Jedan Ratkaj neopazi da se vara govoreći o polagodjenju o ukinutju pripisah! On nastavlja:

„God. 1640. nastoji ban Drašković da se reše zaključci o uredjenju Vlahah. U tu sverhu pisa caru u ime kraljevine, a car pismeno zapovedi Švarcenbergu, nadstojniku granice, neka ostavi zatezanje i izbegavanje, i neka plemstvu zadovolji. Sabor odpravi, s tim carskim pismom, odbor k Švarcenbergu i zahteva neka izpuni carevu zapoved. Švarcenberg odgovori da prie mora pročitati carevo

carevo pismo. Sutra dan on im odgovori, da se nemože načuditi, kako mogu što takova zahtevati u ovo vreme, gde je sva Ungaria uzbunjena Jurjem Rakoczyjem i gde bi oni bunu zavergli. Odbor se zauze svojski za stvar. Švarcenberg mu odgovori: „da on nenosi hervatsku haljinu“, i da će caru pisati da onomu sada nije vreme.“ [7]

Ferdinand II. podpisa zakone god. 1630. na 24. svibnja one godine, a na 5. listopada iste godine izdade Vlahom zakone o kojih Ratkaj govori.[8] Po tom zakoniku, oni su se Vlasi oko god. 1600. iz Turske u Hervatsku doklatili; oni su deržava u deržavi; od vlastelinah i oblastih kraljevine posve neodvisni; zemlju na kojoj pribivaju, imaju vlastničtvom i mogu ju prodati.

Sada znamo što znamenuje gore u tužbi „primanje kmetah.“ Popi, u nimalovrednosti, nebiahu kako kasnie, prosukani, a već onda bez uma, poštenja i vere, u zloćah najpervi, tražiahu svoju sreću u neznanju, u potištenosti, u herdji puka. Pravoga plemstva poticahu samo nekolike obitelji, pak i ove kako i druge nadtecahu se s popi. Dakle puk bez svake obrambe, svakomu žertvovan, vidi da Vlasi imaju svoju zemlju; da od nje neplaćuju niti neslužе; da kad moraju u rat, lahko se mogu ukloniti; da izabiru svoje poglavare koji ih zaklanjaju; da mogu bez straha krasti i otimati. To gledajuć, ništa nemogaše biti naravnie, nego da se mnogi nevoljnik, za poboljšati svoje sdvojeno stanje, u Vlahe pomešao, i time prestao biti kmetom.

[1]1604, 14. — [2]1608, 9. post coron.; 1618, 32.; 1630, 24.; 1635, 33.; 1715, 113. — [3]1609, 59. p. c.; 1613, 39. p. c.; 1635, 39. 40.; 1681, 63. 64. Ovde stoje „Vlasi, Slavi i Predavci.“ Po Kerčeliću, Predavci su se zvali oni koji iz zapadne cerkve odoše u iztočnu. Možda su to ime dobili i s toga što su se pervom sgodom jačjemu predavali. Stanovali su na granici. 1638, 53. p. c.; 1647, 47. p. c. — [4]1659, 91.; 1635, 37. p. c.; 1638, 22. — [5]Minuci,

historia degli Uscochi, continuata dal P. M. Paolo (Sarpi) sino all' anno 1616, Venezia, MDCLXXXIII, 30—32. — [6]Georgii Stoboei, epistolae, Viennae, 1758. 100. 193 215. — [7]Ratkaj, V. — [8]Kukuljević, jura, I, 308.

VI

Francezka i Švedska izvojevaše, i vestfalskim ugovorom dadoše i ujemčiše Nemcem slobodu i obstanak. Ludovik XIV. oženi se španjolskom Habsburžkinjom. Ovo biaše time kobnie, što grana kraljevavša u Španjolskoj nepokaživa budućnosti u svojih mužkarcih. Rusia poče javljati se u Europi. Caru Maximilianu II. pokazalo se premalo priklonih Poljakah. Praizka stupi u zametak buduće veličine. Dakle, za carujuću obitelj nije izgleda, do možda u Turskoj.

Eto proročanstvah, opomenah, zaklinjanjah na rat proti Turčinu.[1] A što jer Turčin skrivio, što-li skriviti namerava? Evo što:

„Po milosti nebeskoga i premogućega boga, nedobitan car, gospodujući po svemu svetu od iztoka do zapada sunca, — — javljam tebi, care, kraljiću Ungarie, tvojim knezovom, tvojoj gospodi, tvojim stanovnikom carstva, papi, stožernikom, izbornikom, biškupom i popom: da ću doći sa nekolikimi stotinami tisućah konjanikah i pešakah, hrabrih Turakah, pa ćemo srušiti tvoje carstvo i saterti tvoje podložnike železom i vatrom; uništit ih najokrutnijom smertju koju izmislimo, poubijati sve sužnje-kerstjane i deržat ih na verigah kao pse; detcu nabiti na kolce plotovah kao žabe; podaviti noseće žene kao kuje i njihov porod. — — Željni smo videti hoće-li ti

pomoći tvoj Isus razapeti, kojega zovete vašim spasiteljem, kako tvoji popi prodiču da će ti pomoći, prem je i on već davno umrać, nemogavši ni samu sebi pomoći, ter smo, tomu su nekolika veka, našoj moći i gospodstvu podložili njegovo kraljestvo, baštinu, mesto i zemlju, u kojih se rodio.“[2]

Poslie muhačkoga boja Turčin je smatrao Ungariu svojom: Sulejman veliki, odgovarajuć Ferdinandu I. na prošnju za produljenje mira, daje mu naslov kralja Hervatske, itd. a ne onaj Ungarie.[3] Itako, ono bezumje bude izdano i verovano za navestjenje turskoga rata. Za odbiti onu strašnu napitnicu, sve poherli u pomoć caru Leopoldu.

Ovaj prosi i dobiva pomoć od carstva; knezovi carstva odpraviše dve vojne, papa Alexander VII. posla u gotovu 700.000 rimskih škudah; kralj Španjolske pomože po mogućnosti; kralj Švedske poveća za 2500 ljudih broj vojnikah što ih kao član carstva imadjaše dati; vojvoda Mantove verže na svaku glavu svojih podložnikah, pol pistola, i taj novac odpravi u Beč; vojvoda Toskane uz 5000 škudah u srebru dade trativa za vojsku; republike, genovezka i mletačka, neuzkratiše pomoć; francezkih dobrovoljacah dojde 2000 konjanikah pod zapovedničtvom vojvode Feuillade-a, 4000 pešakah pod onim grofa Colignya.[4]

O stanju vojske, god. 1663. piše glavni vodja austrianski: — — „vojna koja se imadiaše krenuti protiv Turčinu, nije brojila 6000 ljudih konjanikah i pešakah, ako se ta vojska prispodobi onoj Turčina, može se reći da bi bila preuzetnost, dà manitost onu ovoj protustaviti, — — a što mogoh učiniti ja, koj ju zapovedah? Primorati se da budem „Hervat“ sa vojnom od 4000 konjanikah? To nepristoja mojoj časti marešala ni mojim dugim službam.“[5]

Montecuculi biaše praktičan: on nemogaše vojevati kao Hervat, s malenom vojskom proti velikoj vojski. Ali

nut čuda, sledeće godine, u glasovitu boju kod sv. Gotarda, ona rukovet Francezah udari upravo kao Hervati, i nadvlada. Montecuculi doznade u isto vreme i da je boj bio, i da je Turčin svladan.[6]

Nakon tolikoga nastojanja, tolike pomoći, tako podpuna dobitja, na mesto terati zastrašena neprijatelja, bude na 20 godinah primirje načinjeno. Zašto? pokaza se u postupanju proti vredniim vlastelinom Hervatske i Ungarie.

Kad Poljaci oslobodili Beč i carstvo, car Leopold učini vojvodu bavarskoga svojim zetom, i zato uzkrati nadvojvodkinju koju biaše obećao kralju Poljačke kao nadarje za pomoć kod Beča; pače kažu i ja čitah u tiskanih uspomenah, da je onomu dobitju pridana i poruga kancelara. Stratmana, koj pismom kralja Poljačke stezan na izpunjenje reči što mu car zadao u pogledu one ženitbe, za sav odgovor napisa na listić ove reči: „treba brati voće za dobe, i nepustiti ju uteći.“[7]

Turčina oslabljivahu domaće bune; Poljaci neodoše odmah poslie boja, ter on misliaše da će se za njim natisnuti: sada Turčin biaše slabii. Kako se derži pasmina?

„Posada (Jegre) oslabljivala se kroz Turke koji se izmicahu. Njih 40 dojde kerstiti se.“ Svatko zna da to nebiahu pravi Turci. „Stotina nevernikah nemogoše oteti voz žita kod Segedina, ter ih potuče 30 Racah. Kod Lipe, evo čanadskih Hajdukah i s njimi Racah. Vojska primaknu se tverdjavi Butziu na litici medju Dravom i Savom. Posada joj biahu Vlasi i Turci, oni isti koji su branili Viroviticu. Požežki baša zapovedi onoj posadi neka se brani do zadnje kapi kervi, drugačie da će on svakoga na kolac nabiti. Ovo javi nekoj Vlah koj dojde predati se. Zauzev onu tverdjavu, Vlahe razdeliše u ungarske pukovnie. Požega ima jako veliko tergovanje, i oko 10.000

kućah. Turci potegnuv se iz nje, oteše i odnesoše sve što mogoše, i što boljega imadoše Raci koji stanovahu na većjemu delu. Dunevald zauze Cernik — — — koja Turci zasebice ostaviše. Svi Vlasi osvojene zemlje dojdoše podložiti mu se i za pokazati radost za oslobodjenje od turskoga jarma. Njih 3000 ponudi se da će s njegovom vojnom vojevati, ako kamo udari. Dunevald dobi zapoved ići k Oseku, ojačiti nemačku posadu, za dobiti većju sigurnost za Race. Gerci i ostali stanovnici koji biahu ostavili Slavoniu kadno ju carevci osvojiše, počeše se vratjati u svoju pervašnju postojbinu, kon što im se proglasi da će biti ostavljeni u podpunoj slobodi uživati svoj imatak. Obreklo im takojer, umanjiti štibre na više godinah. Na to ih se mnogo povrati.[8]

Nekoj vredan Slavoserb sabra iz različnih pisacah vojevanje Austrie proti Turčinu od god. 1683—1790. Iz te sbirke vadimo:

„God. 1683. iz obkoljena Beča idu dva Raca, listonoše. Jedan ih, pevajuć tursku pesmu, prevari Turke. Izide iz turskoga zalega mnogo puka i pustoši po Turskoj. Doznav da su nekoji njegovi u Carigradu sasečeni, razjari se još većma. Rac listonoša ili uhoda druguje s Turčinom, i dok mu se prilika pruži odseče Turčinu glavu iz zasede i odvede mu konja. Devet Racah utekavših iz Budima, javlja što je i kako je tamo. 300 turskih Vlahah napade iz zasede na Turke, koji po pogodbi idjahu iz Bunića u Bihač. Nekoliko turskih Vlahah dojde k austriskomu generalu i kazaše mu da će primiti kerstjansku veru, i njegova preuzvišenost uze u granicu 200 obiteljih tih Vlahah.

U Aradu tergovahu Vlasi sa Židovi i Turci, pa kad Austrianci grad zauzeli, odkupiše se i Raci tako, da njih 12 dade jedan milion. Iz Budima, jedva za vremena, od

straha, uteče. Racah sa 500 ovacah; u Budimu s turskom vojskom, sbilja biaše 400—500 Racah; oni obradjivahu vinograde, a vino prodavahu Racem po selih; dobrovoljno utekavši Vlasi uveravaju da će carskomu veličanstvu u buduće verni biti.

Pod zapovedničtvom Hasan baše stoji 4000 Racah i namiravaju pristati k austrianskoj vojski, dok ova Savu prevali. I sbilja, izneveriše se Turčinu iz zasede, i oko Oršave, Raci i Vlasi. Iz Niša došavša dva Raca javlju o' stanju i nakanah turske vojske.“ [9]

Knjiga iz koje to izvadismo, ima 340 stranah. Mi dojdosmo do 69. i dalje nemožemo jer nam se grusti. S istoga razloga izpuštamo i izvestje Bartensteina. Onaj sabiratelj zagovoren je svojom pasminom ili zanešenostju; drugomu nikomu nebi obraz podnio ni prispodabljati a kamo usporedjivati Hervate sa Serbi, primeravati ovu pasminu s narodom, koj je premnogo sagrešio proti drugim a najviše proti samu sebi; nu koj svoje ime uhadjanjem, neverom, izdajom, podlostju, nebiaše okaljao.

Dok se pasmina po Hervatskoj i Ungarii, u skrajnosti ili u prilici hvata Austrie, 7000 Morlakah, bivših podložnikah Turske, god. 1684. sa Mletčani udari na Turčina. [10] Ova rukovet zatočnikah ljudske kervi, i njihova pokolenja, pod upravom Mletakah, do god. 1717. ote od Turčina današnju Dalmaciu. Što se nebi učinilo s ove strane, da bude vlada barem kakova biaše Mletačka, makar naprama tudjemu narodu.

Težko da je Sigismund Bátory makar nagadjao veličinu deržave koje, prozvav ga kraljem, ponudiše mu despotstvo one tri prevredne glave Racah. To je znao time bolje Juraj Branković.

Starinska obitelj Brankovićah biaše već davno izumerla. Jer već u XVI. veku Berislavić nosiaše naslov

despota Rašie; jer Brankovići imadiahu velika imanja u Hervatskoj i Ungarii, imanja koja Turčin zauze i derža, nu kraj svega toga praktični Brankovići nebi bili dali svoju kerv i svoje ime tako dugo zaboraviti da o njih nebiaše ni spomenka; i jer Brankovići biahu primljeni, priznani velikaši Ungarie, a čovek o kojemu govorimo, jagmio se za baroniu i za grofiu. U diplomi o grofii da ga priznalo čedom starinskih Brankovićah. Ako je to istina, čemu ta diploma? Nebijaše li na tisuće nedvojbenih vlastelinah, koji itako pisma nisu imali, nevrediaše priznanje više nego pismo? Doista, i tu vrediše dokazi i razlozi, kakovimi se i Hladica služio.

Taj Juraj Branković, rodjen u okolici Jenö, u Ungarii, u kući, u kojoj se rodio, naučio se turski jezik, prodavajuć se svakomu i petljajuć svagde, obio Ungariu, Austriu, Erdelj, Moldaviu, Valakiu, Tursku, Rusiu, pripoveda, da ga je god. 1663. metropolita od Ipeka, u cerkvi, usred Adrianopola, proglasio despotom; da je sa sobom amo preveo na tisuće rodjakah si: „da mu kao naravskomu baštiniku despotah Serbie, zapadaju Serbia, Bosna, Mysia, Bulgaria, Tracia, Srem, i sve zemlje od Oseka do Carigrada.“ Da bude to znao Bátory, valjda bi bio zrelie promislio o ponudi časti „despota.“ Onaj čovek nepokaživa svoje visoko dostojanstvo, dok se neukaza prilika, da bi Turčin iz ovih stranah mogao proteran biti. A sada, on udari mersiti osnovu cara Leopolda, koj ga dade baciti u tamnicu, gdje je godine 1711. i preminuo.[11]

[1]Hammer, L. IV. — [2]Freschot, ristretto dell' istoria d' Ungheria, Bologna, 1686. 130. — [3]Busbecque, p. 550. — [4]Histoire des revolutions de Hongrie, à la Haye, 1739., u 6 svezakah, I, 228.; Freschot, onde. — [5]Memoires de Montecuculi, Strassbourg, 1740. 350. „me reduir à faire le Croate avec un corps de 4000 cheveaux?“ — [6]Hist. des rev. de Hongrie, Uspomene grofa Nikole

Betlena, i one kneza Rakoczya, tiskane s ovom posvetju Betlen biaše, za boja kod sv. Gotarda nazočan. — [7]Histoire du prince Ragotczy, Paris, 1707., I. — [8]Histoire des troubles de Hongrie, Paris, 1688. 11. 49. 51. 138—40.—142. 155—6. 335—6. — [9]Freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzen Oestr.-Türk. Kriegen, Wien, 1854. 9. 11—12. 21—3. 29—30. 33. 37. 60. 62. 69. — [10]Hammer, LVIII.; Giovio piše XXXVI. XXXVII. da Uskokah biaše verno Turčinu. Moguće da to biaše nečista pasmina koja je ono ime uzimala, a moguće takojer da se pravih Hervatah potegnulo na tursku granicu, pak nevidiv sgodnu priliku, neudaraše na Turčina. Kad-li Uskoci, bivši prešli u ovu Hervatsku, opazili se prevarenimi pak se složili s Mletčani proti Turčinu, i oni se Uskoci pridružiše. — [11]Čaplović, II, 26.; Szalay, 15.

VII

Turčin uzmiče, austrianska vojska sledi ga stopom u stopu, i evo je već u Arbanaskoj i u Macedonii, ter se pita samo o času baciti Turčina u Aziu. U toj nadi, na 6. travnja 1690. izdade car Leopold pismo, po svoj prilici na Arsenia Cernovića, nadbiskupa u Ipeku. Tu stoji: — — „javiše nam kako vam kerstjanstvo na serdcu leži. Sa zadovoljstvom razumismo kako idjaste na ruku Piccolominiu, našemu generalu u tih stranah. Ovomu se nadamo i za buduće, osobito od pobožnosti vas, koji ste tolikog ugleda po gotovu Arbanasom i Racem: svojski ćete, nedvojim, pomoći da ovom sgodom koju bog pruži, sbace turski jaram, ter sdruženi s našim oružjem, barbarsku okrutnost svimi načini sataru i ugase. To je delo bogu preugodno i dostojno naše milosti, koju kako vam nudimo, tako u sgodi živimi dokazi posvedočiti nećemo propustiti.“

Isti dan izdade car Leopold i sledeće pismo: „svim pukom i pokrajinam, od nasledne naše kraljevine Ungarie

odvisećim, i svim koji budu ovo čitali ili čuli, najprie pako puku arbanaskomu. Znajte, da turski rat na koj smo prekeršenjem ugovora i nepravedno izazvani, po deržanstvu našemu, pod zaštitom boga i uzdavajuć se u pravicu naše stvari, samo zato nastavljamo, za da puke nami pravom podložene i pravom od rečene naše kralj. Ungarie odviseće, i sve ostale kraljevine, grozovitu sužanjstvu Turakah otete, pervašnjoj slobodi, povlasticam i s telom od kojega vise, jedinstvu povratimo, ukinuv sve zloporabe, i izpraviv mane, što ih kervolok Turčin uveo, i predav svakomu svoje pravo.

Zato premilostivno nagovaramo sve puke po svoj Arbanaskoj, Servii, Mysii, Bulgarii, Silistrii, Ilirii, Macedonii, Rašii, i po ostalih pokrajinah od rečene naše kraljevine Ungarie odvisećih, i sve ostale puke plačuće pod turskim jarmom, da bogobojećoj i otčinskoj našoj želji odgovarajuć, ovom presgodnom prilikom, gde je sila turska satervena tolikimi udarci našega dobitna oružja, za blagostanje, za oslobodjenje i za unapredjenje vere kerstjanske svi k nami pristupe; da proti Turčinu oružje pograbe; da se našim četam, po sgodi, na zapoved naših vodjah, koji će s velikom vojskom onamo doći, pridruže; da ovim hranu i što trebaju, po mogućnosti nabave; i da u svakoj prilici proti skupnu neprijatelju pripravni u pomoć budu našim vodjam, koji će ih štititi proti svim navalam turskim, i po našoj zapovedi vojnički red svagde deržati; da se k našemu zakonitomu gospodstvu s dobra povrate, ako hoće izkusiti našu milost i miloserdje.

Obričemo vam svim — — najprie čuvav svakoga veru, slobodu izabirati vojvodu, povlastice i prava, oproštenje od svakoga javnoga tereta i štibre, izuzev starinska i obična prava kraljah i gospode prie dolazka Turakah, ukinuv i u tih svaku zloporabu što ju Turčin uveo, opro-

štenja od javna tereta osim u slučaju potrebe ratah, u kojih za vaše vlastito blagostanje i obranu, iz naklonosti dopustjati ćete nuždne pripomoći kojimi će se moći naše čete uzderžavati, pokrajine braniti, i težkoće rata podnašati.

A kada se odbaci turski jaram, sva ćemo u stalan oblik, u red kako valja, za budućnost, po vašoj želji i zadovoljstvu spraviti, pak ćemo, povrativ svakomu svoja prava, slobodu vere, povlastice i sloboštine, svim i svakomu pravicu krojiti, ter svim milosti, miloserdja, dobrotivosti i otčinskoga našega zaštitničtva preobilne dokaze pružati. Poverh toga obećivamo, dajemo i dopuštamo svim i svakomu, slobodan posed dobarah gibivih i negibivih, koja Turkom u svojih granicah otmu.

Na noge, dakle za boga, za veru, za blagostanje, za slobodu, za uzpostaviti vašu sigurnost; bez straha pristajte na našu stranu; vaša ognjišta i obradjivanje poljah, neostavljajte; vaše drugove pozovite neka vas slede, ter ovu pruženu od boga i od nas sgodu, koja vam se već nikada nebude pokazati, prihvatite, ako vam je za vas, za vašu detcu, napokon za ljubljenu domovinu, kad vam, u ostalom, mi svim i svakomu našu carsku i kraljevsku milost obilno nudimo."

Szalay prevodi ovo pismo po Kerčeliću. U ovome, kako i u izdanju, kojim se ja služim, stoji: „lares vestros culturamque agrorum non deserite;" a Szalay ima: „verlasset eure Häuser, eure Felder — — —."

Očito, car Leopold obriče ovim pukom sve blagodati u njihovih zemljah, a ne u Hervatskoj ni u Ungarii. Znamenito da ih opominje, neostavljati postojbine. Car Leopold govori o rečenih pucih i zemljah kao udih Ungarie, s kojom da se imaju sjediniti. Mogahu-li uda želiti si stanje onoga tela? Uzmimo da u Požegi biaše samo 7000 kućah, i u njih po tri duše. Matia Radonay postav biskupom

pečuhskim, najde u svojoj biskupii 30.000 Arievacah, koje pokersti.[1]

Dakle, za turskoga gospodstva, biaše dosta puka medju Savom i Dunajem. Istina, za rata opustošeno je 734 kerstjanska i 85 turskih selah. Ali ratom nije mnogo puka poginulo, puk bo se za vremena ugibao. Kako je dakle to, da god. 1687. u trih županiah dolnjega Posavja, u bivših trih pukovniah one pokrajine, i u županiah Baranje i Tolne, nebiaše nego dvadeset tisućah dušah?[2]

Zabilježeno je da su Zvorničani, njih 4000, s Turčinom odišli;[3] znamo da je načinjen zakon proti puku ovih stranah koj se hotice Turčinu podlagao; znamo da isti Stobe smatra stanje puka u ovih zemljah, naprama onomu pod Turčinom, gotovim sužanjstvom; znamo da su Gerci i drugi odišli iz dolnjega Posavja, dok su se Austrianci u njemu pokazali: time znamo da se premnogo puka za uzmicavšim Turčinom potegnulo.

God. 1687. bude proglašena Ungaria naslednom kraljevinom za mužki spol. O saboru koju to učini, stoji u u proglasu Rakoczyevacah: „— gaženje naših zakonah i povlasticah doveršeno je u saboru, što ga car god. 1687. u Požunu sazvao. Ovde nebiaše caru dosta, silom i nasiljem dat izabrati za sebe živa, kraljem Ungarie nadvojvodu Josipa, sina si, kasnie kralja Rimljanah i cara nego takodjer primorao poklisare kojih se gospodarom učinio, ter nebiahu u stanju protusloviti njegovim pohotnostim, proglasiti našu krunu naslednom u njegovoj obitelji, i u grani kraljevavšoj u Španjolskoj.[4]

U toj „naslednoj kraljevini“ gospodariše austrianske čete sa Raci tako, da Rakoczy kao mimogred napomenu: „— nemili se izreći da je nevoljni puk u sdvojenju kon što su mu izcerpljena sva sredstva platjanja. Nećuvenih primerah: videlo se da se nekoji od nevolje sami obesiše,

da jedni svoj udes turskim sužanjstvom olakšaše, da drugi svoje žene vojničkoj overhi, svoju detcu Turkom u zalog dadoše. Seljani i sada jadikuju da im je pod gospodstvom meseca (Turčina) mnogo bolje bilo. Službeno je dokazano, da je otimanje Austrianacah jedne godine jednako ukupnoj štibri što se Turčinu platila kroz petdeset godinah.“[5]

Kad tako biaše telu, nije čudo da Hervati i narodi Ungarie nevojevaše po svoju nekadanju proti Turčinu, nije čudo, da se namenjena uda uzprotiviše sjedinjenju, ter sdruživ se s Turčinom, one osloboditelje proteraše. Uz Cernovića biaše pristalo malo i gorjega puka. Dakle on opaziv pogibel koja mu preti od Turčina i od puka, javi caru Leopoldu kroz Izaiu Diakovića, biškupa Jenöskoga, da nemože u postojbini ostati. Na to Lepold pod 21. kolovoza 1690. izdade sledeće pismo:

„Arseniu Cernoviću, iztočne cerkve gerčkog obreda Racah nadbiskupu, biškupom i svim ostalim cerkvenim i svetovnim staležem, satnikom, podsatnikom, napokon celu obćinstvu istoga gerčkoga obreda i naroda Racah, po Gerčkoj, Bulgarii, Rašii, Hercegovini, Dalmacii, Podgorju i Jenöskoj okolici i po priklopljenih mestih. Ne samo iz ponizna pisma što nam ga predao u ime svih vas, poslanik Izaia Diaković, biškup Jenöski, nego i iz ustmena njegova razlaganja premilostivno doznadosmo prepokornu vašu zahvalnost, što vas iz čeljustih barbarskoga kervoloka otete pervašnjoj slobodi povratismo, i večnju obvezanost koju za toliko dobročinstvo izkazano, kako treba, izpovedate dužne vas i vaša pokolenja, opazismo tim većjim zadovoljstvom, što priznav naše pravo, baciste se u krilo naše milosti i miloserdja, kao gospodina i kralja vašega zakonita, ter pod okrivljem zaštite naše odsada živeti i umreti, slavnom čverstoćom serdca očitujete.

Zato vas sve i svakoga u štitničtvo naše ne toliko primamo, koliko otčinski opominjemo, da tu nakanu hvale vrednu u serdcih vaših učverstite, detci uvek ulivate, i u svih prigodah to većma pravimi dokazi potverdite. Dakle hvatajte oružje proti zakletu neprijatelju kerstjanskog imena i progonitelju vašemu, pod zastavom našom i upravom naših vodjah, za osvetiti krivice, nevolje i nesreće, koje vam je do sada najnepravednie i najokrutnie zadavao.

Uzvratno, za da blagost i slast carstva i gospodstva našega odmah na pragu oćutite, prošnje vaše prirodjenom nam priklonostju uslišiv, premilostivno odlučismo: da slobodno možete ostati kod običaja iztočne cerkve gerčkog obreda Racah, i uz starinski kalendar; da vam, kako ni dosada, nikakovi cerkveni ni svetovni staleži nezadavaju neprilikah; da možete slobodno, medju vami, po volji, iz naroda i jezika Racah postavljati nadbiškupa, kojega staleži, cerkveni i svetovni izmedju sebe izaberu; da taj nadbiškup ima prostu moć razpolagati sa svimi cerkvami iztočnog obreda, biškupe posvetjivati, duhovnike u samostanih razdeljivati, cerkve, gde uztreba, o svom trošku graditi, po gradovih i selih račke duhovnike rediti, — rečju da ima vlast, kako i dosada, gerčkog obreda cerkvam, i te sledbe obćini načelnikom biti, ter svojom cerkvenom vlastju po povlastnicah od pervašnjih kraljah Ungarie podeljenih vam u svoj Gerčkoj, Rašii, Bulgarii, Dalmacii, Bosni, Jenöskom, Hercegovini, Ungarii i Hervatskoj, gde ih činom žive, u koliko i dok svi i svaki nami verni i podložni budu. Dalje, staležem cerkvenim t. j. nadbiškupu, biškupom, koludrom i svake versti duhovnikom gerčkog obreda, u samostanih i cerkvah razpolagati, ostaje njihova vlast tako, da vam nitko nesmi u samostanih, cerkvah, stanih vaših, silu činiti; od de-

setine, štibrah i nastanjivanja vojnikah, ostaju prosti kako od nekada; svetovnik neima pravo na duhovnike, njih kojega zatvoriti ili uhvatiti, nego nadbiškup takove duhovnike koji skrive, pravom cerkvenim ima pedepsati. Podeljujemo takojer i potverdjujemo gerčkog obreda cerkve, samostane, i na nje spadajuća, kao i dobra slišajuća nadbiškupu i biškupom, bila ona kakova mu drago, posednikom njihovim, po podelenju pervašnjih kraljah Ungarie. Zapovediti ćemo da vam se nekoje cerkve što vam Turčin oteo, osvojene predadu; napokon nećemo terpiti da itko smeta vašega nadbiškupa, ili biškupe, kada po potrebi budu oblazili samostane, cerkve, po gradovih ili selih, kada budu podučavali župnike ili obćinu."

Podgorje, o kojemu je govor u tom pismu, i kasnie o Vlasih, ono je na desnoj obali dolnje Kupe, kamo je pasmine, na sveršetku XVI. veka, iz okolice temešvarske, izpod turske sablje uteklo.

U pismu se govori sad u drugoj, sad u tretjoj osebi. Mnoge izreke dadu se svakako tumačiti. Kad je ono izdano, begunci biahu još na desnoj strani Save. Razumeva se da Hervati i narodi Ungarie negledaše lepo te begunce, i da se njihovu prepustjenju protiviše, tražeć temelj možda i u onoj izreki, gde-no se kaže da povlastice spadaju na Race „gdè činom živu." Možda ih i satnici čuvaše kao svoje buduće pomoćnike; — a ni vlada neznadiaše kamo bi onaj čas s njimi. Bilo što mu drago, od proletja stezahu nesrećnike na prostor što ga vojska zauzimala, ter oni pogibahu od svakoga zla. Već prie koriaše stožernik Kolonić cara Leopolda u neizabranih rečih, zašto tu svetinu amo mame, a puštaju da ovde upravo cerkiva.

Na jauk, tužbe i prikore, izdade car Leopold pod 11. prosinca 1690. pismo „na prelate, barone, velikaše i

plemiće, velike župane i podžupane svih podžupaniah, sudce gradovah i drugih tergovištah i selah, konsule i načelnike, zapovednike tverdjavah, satnike i podsatnike, i sve kojega god staleža, časti, vojničke i penezne službe, gdegod u Ungarii, Dalmacii, Hervatskoj, Slavonii, Servii, Rašii, Bulgarii, Bosni i pridruženih delih: Hercegovini, Jenöskom i Podgorju." Tu javlja da je izdao ono pismo, napominje njegov saderžaj, i zapoveda da ga obderžavaju i obderžavati dadu," a nada sve da rečenu nadbiškupu kad što priliku za voziti se nabavite."

Ovo pismo, izdano kroz ungarsku kancelariu, dokinu sumnju narodah Ungarie, ter se sada stopervo begunci po onoj zemlji i po dolnjem Posavju razsuše. Mora da u Ungarii biaše strašno nezadovoljstvo, različno tumačenje pisma, kad je car Leopold morao pismo od 21. kolovoza 1690. izdati na 20. kolovoza 1691. kroz ungarsku kancelariu. Ovde su pridane, poslie „Hervatskoj", reči „Mysii i Ilirii", i poslie „obćinu" sledeći nametak: „Mi ćemo se po mogućnosti tersiti, da uzmognemo našim dobitnim oružjem i pomoćju boga rečeni puk rački čim skorie u zemlje ili postojbine, što ih prie posedovao, opet povratiti i neprijatelje odonuda proterati. Hoćemo da rečeni puk rački ostane pod upravom i razpolaganjem vlastita poglavarstva, i da uživajuć povlastice koje mu dadosmo, žive po svojih običajih. Pristajemo i na to, ako tko slediteljah gerčkog obreda umre bez detce i rodjakah, da sva njegova ostavina zapadne nadbiškupu i cerkvi; isto tako, ako umre nadbiškup ili biškup, sva njegova ostavina zapadne nabiškupii. Napokon, hoćemo premilostivno i naredjujemo, da svi odvise od nadbiškupa, kao svoje cerkvene glave, u svemu duhovnom i svetovnom."

Iz pisamah cara Leopolda vidi se, da se stanovita pasmina klatila po svih desno dunajskih pokrajinah Tur-

ske, da se sva pasmina zvala račkom; i da je njezinih članovah, za Cernovića, sbilja uteklo iz svih onih zemaljah.

Što se razumi kroz „vlastito poglavarstvo Racah?“ U pismu Ferdinanda II., koje napomenusmo, stoji ovo: medju Savom i Dravom tri su satničtva (austrianska) koprivničko, križevačko, ivaničko. Raci svakoga sela izabiru o Jurjevu jednoga sudca ili kneza, muža verstna, i i to javljaju generalu. O Jurjevu svake godine sastaju se svi knezovi i dva do tri starešine ili prisežnika satničtva, pak izabiru velikoga sudca, vešta domaćim zakonom, i osam prisednikah. I ovaj se izbor javlja generalu, koj ga u ime cara potverdjuje ako nije zakonite zapreke; ako-li je ova, on javlja caru. Ovaj sudac, kao predsednik, i ovo osam prisednikah, rešava sve pravde i razpre svojega satničtva ili okružja po ovoj ustanovi. U pregrehah protivnih javnu miru i koristi, i drugih, koje pitaju pedepsu kervi, knezovi imaju krivce odmah uhvatiti, i velikomu satniku svojega okružja u ruke profoza predati. Medjutim ima veliki sudac sa prisednici stvar razgledati, za da se krivac kad se krivnja dokaže, uzmogne predati bojnoj oblasti. Za manje pregrehe mogu sami knezi krivce zatvoriti. Uredjen je i gradjanski postupak: od pervoga suda prosto je za deset danah prizvati na generala.

Biaše-li to „poglavarstvo“ s timi postupovnici uvedeno i u Ungarii, ter kako i u čemu biaše „nadbiškup glavom od koje visiše Raci?“ — To ja neznam. U nadi uživati one povlastice, nagernuše novi begunci, ter nije čudo, što pripovedaju da je za Cernovića došlo 37.000 obiteljih. A očita je istina da puk raztrešen po celoj Ungarii, nikako nemogaše uživati te povlastice. To biaše glavni razlog koj prinuka cara Leopolda, da Cernovićeve begunce sterpa na stalan komad zemlje. Oni prosiše za Kumaniu, dolnjega Posavja, i oso-

bito za „malu Vlašku", nu redki, Cincari, ostadoše u dolnjem Posavju, ostali koji se neoteše budu god. 1694. bačeni medju Dunaj i Tisu.[6]

Suvišno bi bilo dokaživati da domaće oblasti za uzderžati svoja prava i svoj ugled, da popi zapadne cerkve iz sebičnosti, da vlastelini, mnogi od potrebe, da svi ovi kako i drugi stanovnici kraljevine iz meržnje proti beguncem i njihovoj pasmini, svakom prigodom, i navlaš gaziše one povlastice. Zato, na pritužbu Arsenia Cernovića, izdade car Leopold, kroz ungarsku kancelariu, pismo pod 4. ožujka 1695. Ovo je pismo upravljeno na glavna zapovednika vojske u gornjoj Ungarii, na bana Hervatske, na sve dostojanstvenike gradjanske, na sve častnike i službenike, takojer penezne, na sve oblasti Ungarie, Dalmacie, Hervatske i Slavonie. Ovo je pismo znamenito, što u njemu pervi put dolazi „puk servianski ili rački, Servianci ili Raci." Valjda zato, jer su upravo stanovnici Serbie najžestje zvali Turčina i s njim terali Austriance. Dalje, znamenito je, što se oni begunci izdavaju za prognanike: što car Leopold potverdjuje povlastice, „dok mu se s vremenom drugačie nesvidi;" što car Leopold „prepustja i terpi biškupe postavljene po Arseniu Cernoviću;" i što Racem biahu od volje bojna veća odkazana zemljišta za stanovati. — U ostalom car Leopold zapoveda obderžavati pervašnja pisma.

[1]Hist. des troubles de Hong. 151.; primeri opazke kod biškupa Radonaya pridane zaključkom zakonah 1687. u corpus jur. hung. Arievci verovaše samo u boga otca, ne u sina ni u duha svetoga. Dakle nebiahu kerstjani kako nisu ni naslednici njihovi, Socinievci ili Unitarci. — [2]Szalay, 23. — [3]Hammer, LIX. — [4]Hist. du prince Ragotczy, VII. — [5]Hist. des rev. de Hongrie, II, 81, 214, 221. — [6]Szalay, 24. „Mala Vlaška", po Taubeu, III. 25, počima od Požege, vuče se k Pakracu, odovuda do križevačke županie, pa preko Save

u Bosnu. Kraljeva ili Kraljeva Velika, biaše joj glavno mesto. Primeri, Kerčelić, 404., Zemljovid Townson, voyage en Hongrie, i onaj hist. des rev. de Hongrie.

VIII

Zna se zašto i kako se puci Ungarie deržaše Rakoczya. O pasmini piše sam Rakoczy:

„Proti nadutim Racem odpravih vojsku koja nadvlada nje i glasovita im načelnika Kiss-Balaša. — Javiše mi da je Franjo Diak (Rakoczyevac) uzeo Solnok i potukao glasovita račkoga kapetana Kibu sa 3000 ljudih došavših Solnoku na pomoć. — Moji vojnici uhvatiše i Savu, rodom Raca, nu po Nemcih odgojena pod imenom barona, ovo poradi ulagivanja i vernih službah, što ih učinio za lišiti Erdelj slobodah. To biaše čovek lukav i po naravi i umitjom. Poslah Diaka i Illosvaya u Földvar, neka ukrote ili za me dobiju Race koji stanuju na obalah Dunaja. Oni nadvlaše Kraicza, koj zapoveda posadom budimskom i suljom Racah. Prie toga, bez mojega znanja, oni Raci odpraviše poslanike do Károlya (Rakoczyevca) za predati mu se. Povratiše se sigurni zadanom rečju; nu moja vojska, nebivša o tom ubavestjena, postupa proti njima kao neprijateljem. Na to Raci razjareni pridružiše se neprijatelju, i nebiaše moguće odtisnuti ih od njega. — Moji vojnici, prosti seljani, bojahu se Racah, stanujućih na obalah Dunaja i Tise. Ovaj narod, naravski neprijatelj Ungaracah, kad bi znao da je moja vojska blizu, zaderžavao bi se u svojih stanovih; a dok bi se ona odmaknula, Raci se sakupljahu za udariti na gradove i sela u kojih neostajahu nego žene i starci,

a proti ovim činiahu oni prava barbarstva, sekuć žene i detcu i paleć. — Fluck zapovednik (austrianski) u Beču predade staru gradinu. Raci bežahu na sve strane, nateravahu ih po barah, upaljivahu šaš u koj se sakrivahu. Svi Raci biahu utekli u Tursku. — Dadoh zauzeti Segedin, najsigurnie utočište Racah koji stanuju na Tisi. Zahtevah od baše temešvarskoga neka s granice ukloni Race, koji biahu tamo utekli, za da se već neuzmognu povratiti.“ [1]

Rakoczy je sam sebe varao, ako je sbilja mislio da bi Raci ikako bili uz njega pristali.

Arsenij Cernović biaše iz vidjene obitelji hervatske, njegov valjda rodjak, Mihovil, biaše u Carigradu mletački tumač, i god. 1565. poslanik cara Maximiliana. [2] Moguće da ovaj muž poče progledavati. Ali što mogaše već sada? Njegov puk zamrazio se već od nekada domaćim narodom, pak je valjda on gledao zato odurna Raca zameniti zemljopisnim Serviancem; Austria ga deržala od milosti dok joj bude veran; nebiaše izgleda da će Turčin biti proteran; kao veleizdajici nebiaše u Tursku povratka. Austria je o njemu sumnjala, kad ga je god. 1701. s granice u Sv. Andreu nad Budimom, i odovuda u Beč prenela, gde je god. 1706. i umrao. [3]

Car Josip I. potverdi Leopoldova pisma, ono od 6. travnja (drugo) i 20. kolovoza, 1691. na 7. kolovoza kroz austriansku ona od 21. kolovoza, 11. prosinca 1690. i 4. ožujka 1695. na 29. rujna 1706., kroz ungarsku kancelariu. U austrianskoj potverdnici stoji: „da su došli Arsenij Cernović, iztočne cerkve gerčkog obreda nadbiškup, i Racah patriarka, i pokolenja (gentis) ilirskoga ili račkoga svi staleži“, pak se pridaje: „Prideržavamo podpunu vlast, kada se dobrotom boga, ter složnom pomoćju ovih ilirskih i drugih naših vernih podložnikah, našoj

kraljevini Ungarii i susednim našim pokrajinam mir povrati, one sloboštine, polakšice (praerogativas) i povlastnice dalje tumačiti, i kako vreme uzpita, u bolji oblik spraviti, ter ujedno preblagonaklono naše serdce pokolenju ilirskomu obilnie dokazati, kao što se bude videlo probitačno našim kraljevinam, pokrajinam i istomu puku ilirskomu."

U potverdnici ungarskoj stoji: da je prosio Arsenij Cernović, iztočne cerkve gerčkog obreda nadbiškup, i Racah patriarka, u ime i osebi svojoj i svega pokolenja račkog i puka servianskoga," pak se pridaje: „Osim toga osiguravamo rečena patriarku i nadbiškupa, i sav puk rački, tverdo i kraljevskom rečju, budući se ostale njihove prošnje, ovde i sada poradi uzburkana stanja naše kraljevine Ungarie nemogu lahko razpraviti, dok se mir u onoj kraljevini pokaže, da ćemo dobrotivno odlučiti, ter ih, u koliko se vašoj službi i pravom kraljevine neprotive, milostivno prihvatiti, prideržavajuć" itd. kako gore.

Rakoczy biaše pod oružjem. — Kakove biahu one „ostale prošnje", i jeli ih već Arsenij Cernović prikazao? Mi neznamo, nego po svoj prilici saderžane su u sledećih, što ih Isaia Diaković, „metropolita Racah," naslednik Cernovića, upravio na cara Josipa. Evo ih, glavnih, u kratko saderžaju:

Kako je već g. 1694. car Leopold nameravao, neka se „našemu narodu" dade posebna zemlja. Nj. vel. zna kako sam (Diaković) nedavno odborom „našega naroda" po svemu puku jednoglasno izabran za metropolitu iztočne cerkve gerčkog obreda. Od metropole i metropolite Krušedola imaju stajati cerkve i cerkvenici „naši" u svih pokrajinah carsko-kraljevskih, dok dobitno oružje vašega veličanstva neosvoji našu patriarkalnu stolicu Ipek. Ako metropola Krušedol padne pod Turčina, neka se metropolita, gdegod

uzhteje, nastani u zemljah njeg. veličanstva, neka redi biškupe, i da biškup, za života, nesmi svoju biškupiu darovati, ustupiti, oporučiti. Ako se koj „naš“ duhovnik sjedini s rimskom cerkvom neka se odmah liši službe, i neka metropolita ili biškup drugoga metne na njegovo mesto. Kada se mir učini, neka vojnički častnici i vojnici „naši“ ostanu u svojih častih i dostojanstvih, za-da nebudu prisiljeni postati seljani, i neka im se za dalnji obstanak providi. Neka se plemići i gradjani „našega“ naroda, kako Nemci i Ungarci, po županiah i gradovih promiču, ter u skupštine i veća u slobodi cerkve i vere puštaju. Neka se nijedan „našinac“ neobtereti težje nego Nemci i Ungarci. Da se „naši“ tergovci nesile plaćati većje tridesetine i mita, nego Nemci i Ungarci. Da se zakupni ugovori, što ih sklapaju s gospoštinami ljudi „našega naroda“, nikada nemogu opozvati. Da u sabore Ungarie i pridruženih delah, takojer „naš“ narod, barem u svojih prelatih i baronih bude pozivan, i da tamo ima mesto i glas. Da se u saboru, kako drugim narodom već jest, tako i „našemu narodu“ sloboda vere utverdi i dopusti da mi duhovnici i svetovnjaci, po našem starinskom običaju, skupštine sazivljemo i deržimo. Da puk „naš“ u smislu domaćih zakonah, prost ostane od desetine, koja pripadaj cerkvi i duhovničtvu našemu. Da se povlastnice „našemu“ narodu podeljene, i s onimi koje će dobiti, uzakonjene ne samo bez svake zapreke primu, nego neka se i zapovedi, nje obderžavati od točke do točke nepogrešivo i pod težkom opazkom kralja.[4]

Uz šaranje imenah, na prošnju „Vicentia Popovića, nadbiškupa i metropolite, i svih staležah došavših krotko“, potverdi Karlo VI. pervašnja pisma, kroz austriansku kancelariu na 2. kolovoza, kroz ungarsku, na 18. listopada 1713. Ovde se potverdjuju ona pisma „u koliko su pravim

načinom (rite) i zakonito nastala, ter se na istinu oslanjaju, uz prideržanje prava drugih.“

Na prošnju istih, koji gore, da u pismih cara Leopolda nedolaze one reči: „Prideržavajuć“ itd. do „spraviti“, i da ove reči nekoji krivo tumače, izdade Karlo VI. pod 10. travnja 1715. posebno pismo, u kojemu onu zaporku tako razjašnjuje, „da pisma imaju valjanost, dok ovaj narod ostane neoskvernjeno u vernosti, naklonosti i poslušnosti, koju je dužan nami i našoj prečestitoj kući.“

Na 10. lipnja 1715. Karlo VI. potverdi zakonski članak 113. 1715. i pervašnje o uredjenju Vlahah; a na 22. lipnja iste godine izdade Vlahom pismo na zaštitu (diploma protectionale). Ovde se govori o pismih god. 1690—1., da ih je Karlo potverdio „za rečenoga današnjega metropolitu i nadbiškupa, i rečeno pokolenje ili puk rački“; govori se o račkih pucih; da su turski begunci, prognanici; da pisma mnogi neobderžavaju; zato da ih Karlo potverdjuje i obderžavati zapoveda, „dok stvari stoje kako je rečeno“ (rebus, sicut praefertur, stantibus), i dok puk bude veran.

Za sledećega rata, samo dve certe o pasmini: Turčin se tuži da su Hajduci, u sastavku Une i Bošute, sagradili 35 čardakah. — Kad Austrianci osvojili Temešvar, Eugen Savojski dopusti „da ostanu Armenci, Gerci, Raci i Arbanasi, koji neće da idu s Turci.“[5]

Metropolite Diaković i naslednik mu Podgoričanin pribivahu u Krušedolu; Vincentiju Popoviću odkazaše mesto u dunajskom Karlovcu; za Srem i za Serbiu, kad Belgrad savski pao pod Austriu dobi namestnikom Mozu Petrovića, koj se preseli u savski Belgrad, gde mu i dva naslednici Vincentij i Arsenij Joanović i stanovaše. Vincentij Joanović, muž serdca i napredka, osnova učionicah. Dà, uvede i pukovniu, „ilirskih“ konjanikah, kojoj sam biaše

pukovnikom; da se ova u Talii ponela, i da mu ju poslie rata otelo.[6]

To bi bio pervi put da je pasmina pod ikoliko pravilnom upravom vojevala proti izvanjskomu neprijatelju, a ne proti narodom kojih je zemlju oskvernjivala. A bez dvojbe, išlo je, za poznane sverhe, prodanikah i u Taliu.

Nekadanji neznatan izbornik Brandenburga postao znamenitim kraljem Praizke. Poljačka pade na zadnje ogranke. Jakost Rusie slutiaše se po svoj Europi. Karlo VI. izgubi Španjolsku krunu. Dakle opet na Turčina oslabljena Poljakom i Mletčaninom. Karlo VI. sceniaše za nuždno dokazati i u velikoj javnosti svoje pravo osobito na Bosnu.[7] I tu je računao na pomoć pasmine, ter na 18. svibnja 1735. izdade pismo: „Vincentij Joanović, dunajskoga Karlovca i savskoga Belgrada nadbiškup i metropolita Racah gerčkoga obreda, u ime svoje i svega duhovničtva i puka rečenog obreda i puka, u naših zemljah prebivajućega“, razloži pervašnje ukaze i da mnogi za nje nemare. Na to Karlo VI. zapoveda svim oblastim, gradjanskim i vojničkim, takodjer u zemljah na novo osvojenih, da imaju ova pisma izveršavati. „Ako-li,“ nastavlja pismo, „rečenoga naroda i obreda ljudi, proti našoj nadi, kod dotičnih oblastih nenajdu pravicu, tada u slučaju zatezanja ili uzkratjenja pravice, prosto im budi uteći se k nami i k našim dvorskim oblastim, ter svoju tužbu razloživ, odovuda lek čekati.“

Možda zanašajuć se na taj lek, a svakako od preke nužde, ustadoše jadnici na oružje, osobito u bekeškoj županii. Načelnici im, Szabó, Matula, Bartá Szantó budu samo pogubljeni; Segedinac, Sebestjen, Pasztor, Szilassy, i na četverti razsečeni.[8]

Da nezaboravimo posve na pasminu za ovoga rata. Spomenuv da je već Montecuculi preporučivao mećati u

vojsku „zarobe kerstjane, kao: Arbanase, Bošnjake, Race, i druge slične“, vadimo iz generala očevidca:

Na dunajskom ratoplovju biaše 2400 mornarah ili vojnikah, i više od 1000 Slavah. — Predložiše caru, povećati pešačtvo, pridav svakoj četi po satniu Slavenah, Vlahah, itd., koje moći je unovačiti i povećavati koliko se hoće. — Marešalu Philippiu javiše da je u Nišu 30—40.000 ljudih većinom Ciganah. Javiše nam da je satnia Racah dobrovoljacah (compagnie franche) otela grad Pirol, 12 miljah od Niša. — Knez Hildburghausen javi nam iz Broda, da su Turci prevalili Savu, 4 milje od Rače, i osvojili obkop Beliznu, koju su naši Raci ostavili. — (Iz obkoljene Užice) tri Raca, spustivša se na užu, niz liticu, javiše da je u tverdjavi samo 200 ljudih posade. — (U kapitulacii Užice). Nadbiškup, svi Raci i Židovi koji su na osvojenoj zemlji, delnici su kapitulacie, osobito patriarka. — Dopušta se carskim častnikom, uzeti pripadajuće im konje i kola, koja se najdu u Racah turske vojske.“[9]

Arbanasi Klementinci, — za Murada II. doselivši se na medju Servie, — javiše Anstrii da će na Turčina udarati: — Kod Valjeva, ustade 20.000 bosanskih graničarah na Turčina, 10.000 Turakah saseče ih sve do na 1000, ovo biahu Raci i Klementinci, koje pop Suno dovede u savski Belgrad ter se naseliše po Sremu. — Niš se predade Turkom, tu je uslovljeno: „da se za prošlost oprašta Gerkom, Racem i Arbanasom.“ — Tom je prigodom utekao patriarka Arsenij Joanović, kojega Turci htedoše sažeći.[10]

[1]Hist. d. rev. de Hongrie, V, 62. 82. 129. 134. 147. 153. 161.; primeri hist. du prince Ragot., VIII. — [2]Hammar, XXXIII. — [3]Čaplović, II, 47. — [4]Kerčelić, 437. — [5]Hammer, LXII. LXIII. — [6]Čaplović, II, 67. — [7]Spicilegium observationum — — de Bosniae

regno — — occasione armor. caesareor. hoc anno MDCCXXXVII in Bosniam motor., Lugduni Batavor. — [8]Čaplović II, 48. — [9]Memoirs de Montecuculi, 217.; Mem. secret de la guerre de Hongrie pendant les compagnes du 1737—9., Francfort, 1771., avant-propos, XV..XVIII. 22. 35. 39. (pravo 61.) 79. 99., article VIII. IX. — [10]Hammer, LX.; Čaplović, II, 68.

IX

Maria-Terezia potverdi zakone: da se zemlje bivše granice povrate pod domaće oblasti; da se granica pomakne na medju Turske; da u kraljevinah Hervatske, Slavonie i Dalmacie, osim slediteljah vere katoličanské, drugi nemogu nepokretnine imati; da će kraljica, u tom pogledu, učiniti što valja i u generalatih karlovačkom i varaždinskom, za da pravoverje ne terpi; i da se po sebi razumi, da se vlast metropolite gerčkog obreda nesjedinjenih neproteže na vernike tog obreda po ovih kraljevinah.[1]

Osim metropolite u dunajskom Karlovcu, biahu u ono vreme biškupi iztočne cerkve u Plaškom, u Kostanjici i u Pakracu. Dolnje Posavje nebiaše utelovljeno; granica biaše pod bojnim većem; u belovarskoj, današnjoj, županii, pitalo se tko je sjedinjen tko-li nesjedinjen: time one tri kraljevine biahu u županiah križevačkoj, varaždinskoj i zagrebačkoj.

Bez dvojbe, Arsenij Joanović, kako i njegovi starii u svoje vreme, odmah prosiaše da se povlastnice potverde. Ali biaše treba zaslužiti potverdjenje. Zaslužilo se u nastavšem ratu, ter Maria-Terezia potverdi ona pisma, kroz austriansku kancelariu na 24. travnja, kroz ungarsku na 18. svibnja 1743. U obih kancelariah kaže se da je i

Arsenij Joanović kako i Cernović, sa svojimi utekao; uz hvalu pervašnjih zaslugah napominje se da je ovaj puk „i za onoga rata iz kraljevinah Ungarie, Hervatske i Slavonie mnoge svoje čete k našim u Bavarii, Pemskoj i Talii pridružio ter ih novcem i potrebštinami obskerbio: da su hrabro vojevali i da vojuju", ter u austr. kancelarii sledi potverdjenje samo uz zaporku „dok budu verni;" u ungarskoj osim toga „u koliko su one povlastnice pravim načinom nastale, ter se na istinu oslanjaju, i uz prideržanje — prava drugih."

God. 1747. bude uveden „ilirski dvorski odbor za upravljanje povlastnicah", ter se već sledeće godine čulo: „da narodno bitje ilirsko nije provinciale ungarsko, nego austriansko deržavno, i isti narod ilirski otčevina je kuće austrianske, a ne kraljevine Ungarie"[2] Malo prie spadala je k Ungarii i ista Gerčka, a sad evo nespadaju ni kusi iste Ungarie. Sa Hervatskom bivalo je tako i prie i poslie: kad-no na početku XVII. veka radiahu Mletčani da se Uskoci iz Senja uklone, odgovori Austria „da je Senj del baštine naslednika krune austrianske;"[3] u statutu grada Senja od god. 1757. stoji: „i jer Senj u baš nikakovu vezu nestoji s kraljevinom Hervatskom, onaj zastupnik (Senja, na skupnu saboru) nemože ići na sabor ove kraljevine ni mešati se u njezine posle."

U skupnu saboru god. 1751. predložiše Hervati kraljici, „za izveršenje zakona 1741. 46., buduć se vladike ili odpadnički da — biškupi: jedan u Plaškom, drugi u Kostanjici, tretji u Pakracu, ne samo neuztežu od svojih običnih i prirodjenih si bezzakonjah, nego na veliku sablazan vernikah i na večnju pogibel mnogih tisućah dušah, nastoje svoje cerkve pomnožati; iste od kamena, dà iz razvalinah starih katoličkih cerkvah graditi; pod tom izlikom puk preko mere obteretjivati; uplitjati se u po-

delivanje svetotajstvah katolikom; katolike u odpadničtvo vući; ljude svoje žice od katoličanske vere daleko deržati; u ovu pristupivše, od nje natrag tergati; i budući je najsigurnie sredstvo da budi — patriarka gerčko-nesjedinjenih neima upliv u duhovničtvo ovih zemljah, odovuda ukloniti njegove da biškupe: to prose staleži i redovi, da se ovi biškupi udalje; da se zak. 1723. 85. i 1741. 46. takojer na dolnje Posavje protegnu; i da se povlastnice udeljene Vlahom na štetu krune, katoličanske vere, ili koga drugoga, ništetnimi proglase." Kraljica odgovori: da se zak. 1741. 46. u pogledu dolnjega Posavja, razumeva o sledeteljih Luterove ili Kalvinove vere, i o Židovih osečkih, a ne o stanovnicih gerčko-nesjedinjenih. Hervati ponoviše prošnju, i dobiše onaj ponovljen odgovor.[4]

Ukinutjem granice Tisa Maroške mnogi begunci i rodjaci im, možda i drugi, pod vodjami Tökölyem i Horvatom izseliše se u Rusiu, i u pokrajini Jekatarinoslav osnovaše „novu Serbiu."[5] Za čudo: u ovih stranah uzimahu svakakova imena osim onog Serba, kojega se još preko 50 godinah ovde stidiše i plašiše.

Iz skupna saborenja 1751. ovde su znamenite još sledeće točke: medju poteždčicami 31. „mnoge se županie tuže da duhovnici odpadnikah, otimajuć štole, mnoga nedostojno i lakomo rade i puk taru. Često se dogadja da se mertvaci nepokopavaju prie nego-li je pokojnikah blagom ili njegovom cenom zasitjena lakomost duhovnikah." U predstavki pod 3. lipnja: „Poljaci za tokajsko vino, unašahu mnogo novca u kraljevinu; taj je unos umaljen po Armencih i Gercih i drugih ove struke, kupujućih i kvarećih vino, i on će posve prestati, ako se Židovom, Armencem, Gerkom i Racem posve nezabrani vina kupovati."[6]

U skupnu saboru 1764. nanizaše Hervati brojanice starih i novih tužbah i prošnjah pak zaključuju:

„Od svega je najgorje ovo silno razprostranjivanje odpadničtva. Još god. 1741. zak. 46. ustanovljeno je, da metropoliti gerčko-nesjedinjenikah nije dopušteno u obsegu ovih zemaljah imati ili izveršivati ikakovu vlast na duhovničtvo i puk toga obreda. Pa nut, ako motrimo u našoj sredini tri jake biškupie utemeljene, plaškansku, kostanjičku i pakračku, biškupie koje su i po drugih sudu, kolik i naše; njihove mnoge samostane; herpu njihovih kao gljive rastućih popovah; naslove baronah i grofah ljudem onog obreda podeljene; i što je još bolnie, podeljivanje plemićkih listovah njihovoj pasmini, čime se ovlastjuju imati nepokretnine; ime „naroda ilirskoga“ što su si pribavili; dobljenje oblasti, tako „zvanog ilirskog odbora,“ koja pači naše zakone i oblasti, i po tomu svemu ako pazimo divno napredovanje svih njihovih posalah, proti kojim nam slabu obranu pružaju naše oblasti i naši municipalni zakoni: ako sva ova motrimo, jasno biva da je ovo, kako se vidi iz zakona 1604., 14. tudje odpadničtvo, skoro na istom stupnju s verom u ovih zemljah gospodujućom. Zato nas obuzimlje temeljit strah, da će napredak ovoga tako velika, od moskovskih granicah do Adrie protežućeg se, vlastju metropolite deržana tela, s vremenom našu veru i deržavu posve udušiti; osobito ako pazimo strašan vez ovih odpadnikah sa soldatčiom, vez kojim su njihovi probitci tako izmešani, da s jedne strane soldatčia svoje prečke kroz nasilja odpadnikah razmaknuti nastoji, s druge strane gerčko-nesjedinjenici krug svojega delovanja pod premogućom zaštitom soldatčie to većna razširivati jur obiknuše.“

Odgovoreno po starinsku.[1]

Pod predsedničtvom generala Hadika bude god. 1769. kongres deržan u dunajskom Karlovcu. Posledak biaše: sledivših dvijuh godinah izišavši „Ilirski regulamenat, za podložnike gradjanske (provinciala) i vojničke gerčko-nesjedinjene vere i ilirskoga naroda, po Ungarii i k njoj spadajućih pokrajinah, po generalatih karlovačkom i varaždinskom, po hervatskoj, slavonskoj i temeškoj granici, i po temeškom banatu.“ Ilirski narod, god. 1690. došavši u ove zemlje, uživa povlastnice dok bude veran; osim u stvarih vere, duševnosti i obreda (cultus) stoji pod poglavarstmi i oblastmi zemaljah u kojih je; u granici on je pod častnici i oblastmi ter pod bojnim većem; u pogledu povlastnicah, izveršivanja zakona vere, i u stvarih duhovničtva on stoji pod dvorskim odborom; metropolita je glava samo u cerkvenih poslih; ilirski kongres, i krug njegova delovanja, u stvarih cerkve, škole i zakladah, uredjen je; bez previšnjega dopuštenja nesmi se kongres javno, ni drugačie deržati.

Kako povlastnice, tako eto i regulamenat steže se na same Cernovićeve begunce. Ali ovi se već za dvanaest godinah prilično naučiše hervatski, ter se s pervašnjim pukom iztočne cerkve pomešaše tako, da se nemogoše razlučiti.[8] Burkanja i neprilike, kako se snovalo, nastadoše. Za promenuti regulamenat budu deržani kongresi god. 1774. 1776. I sbilja, novi regulamenat proteže se „na duhovnike i svetovnjake gerčko-nesjedinjenikah po Ungarii, Hervatskoj, Slavonii, temeškom banatu, i po generalatih karlovačkom i varaždinskom.“ I ovde je vernost uvetom povlastnicah; nedopušta se ilirskoj mladosti u kongres, da gleda i sluša (galeria); nedopušta se Ilirom, u Hervatskoj, imati nepokretnine; „nu ta zabrana neproteže se na generalate Hervatskoj susedne, nego proteže se na županie požežku, virovitičku i sremsku, koje spa-

daju ka Hervatskoj, a utelovljene su Ungarii.“ — Banat bude utelovljen, ilirski dvorski odbor razpušten, nezadovoljstvo moradiaše rasti, ter god. 1779. izidje „ilirski deklaratorij“, koj se počeo kerpati sa „sustavom konsistorialnim,“ i kerpa se do danas. — Metropoliti bude pušten posed imanja Dalja, „dok se izvan Hervatske nenajde imanje koje onoliko nosi.“ — Josip II. uvede tolerantiu verah.

Dakle novim regulamentom, na stotine tisućah domaćega puka, hervatskoga jezika, sledivših od nekada iztočnu cerkvu, i na tisuće pervašnjih begunacah i doseljenikah, koji se s domaćim pukom sljubiše, sve ove stotine tisućah puka izgubiše domovinu, javno i navlastno pravo, i padoše na milost povlastnicah. — Na ove povlastnice oslanjao se i Jelačić ban, kad-no god. 1848. zapovedi proterati Ličanah i njihovih obiteljih, — ne pokolenja begunacah, — jer oni Ličani odbegnuše čete išavše slepo na Magjare.

Iz vremenah Karla VI., Marie-Terezie i Josipa II., nekolike zrake:

„Kakovih 50 godinah biaše ovaj graničarski puk zapušten, podložan dotičnim častnikom, i njihov sužanj, s česa biaše čestje bunah. Moradiaše i proti Turčinu vojevati. — Sudilo se za nesigurno, poveriti obranu granicah ovomu puku, većinom, kako kažemo, račkomu, jer je obreda gerčko-iztočnoga, ter mu duhovničtvo stoji od pervostolnika Bulgarie, (savski Belgrad drugda zvao se gerčkim ili bulgarskim) i jer došav iz Turske i na granici namestjen, u pervašnjih postojbinah ima rodjakah i svojte. Nije za verovati kako mu je odurna rimska cerkva, ter izkustvo uči, on je ne samo berz pristati k onoj vojujućoj stranki, kojoj dobitje nagiblje, nego za uzderžati se ovu sledi mudroliu, da većinom jedni pristaju uz

jednu, drugi uz drugu vojujuću stranku, za da od vladara dobitnika, ovoga stranka za nadvladane oproštenje i milost dobije. Iz ovih i drugih razlogah sudilo se za najprobitačnie deržavi, da puk od narave lukav, u gluposti zanemaren, ostane uz svoje običaje, upravljan svojimi starešinami i duhovničtvom. U karnih stvarih vlast imadiahu častnici, ter svoju lakomost izpunjivahu globami jadnikah, kojih jedne teraše u progonstvo, posvojiv ili prodav njihov imatak, druge proglasiv za izvan zakona, odsudiv, a život im za plaću pustiv, tako da je ovaj puk morao ostati u kradji, otimanju, razbojničtvu, rečju u divjačini. I nitko se neusudjiva ići u granicu. Tužiše ga s turskoga ponašanja, da nije za nikakov red, i da mu je barbarstvo u naravi. I tako, verovalo se, što je promenom i uspeh utverdio, da one tužbe i pervašnje zlo ponašanje graničarah, potekoše iz lakomosti i lukavštine častnikah, koji ih i uzderžavaše, gledajuć oprostiti se nadzornikah.“[9] Kerčelić propusti kazati da u onomu stanju biaše ne samo ondašnja većina Vlahah, nego i manjina katolikah granice.

„Koji su gerčke cerkve, nezovu se Iliri nego Raci. — Osim Ilirah, dojde u Slavoniu i Rumunjah, koji se s Iliri pomešaše i njihov jezik naučiše. — Kod Ilirah su redka prezimena kako i kod iztočnih narodah; svatko se služi kerstnim imenom. Ako je otac glasovit, sin mu uzme njegovo ime i poveća ga slovkom. — Mala Vlaška zove se od Vlahah koji se u njoj nastaniše. Oni su se sa Slavonci pomešali i zaboravili svoj materinski jezik; ali njihova ćud, ponašanje, običaji, još imaju znakah, po kojih se poznaju vlaškom (rumunjskom) pasminom. U Sremu se nastanilo mnogo Arnautah i Arbanasah, medju kojimi je i Cernogoracah. Ovi govore prastarinski ilirski jezik, ter ih na dolazku Sremci nerazume; ali za nekoliko me-

secah nauče se po današnju ilirski razumeti i govoriti. Od god. 1770. dolazi i Dalmatinacah mletačkih, stoga ih i zovu Mletčane. — Za Leopolda I. sve bolje časti dane Nemcem; ovi puk tlačiše; biaše bunah koje vlaški popi i koludri utišaše. — Graničari moradiahu i štibru plaćati, i kao vojnici bez plaće služiti. Nastadoše smutnje, „graničarah uteče u Tursku, gde na godinu plaćahu pet piastrah, i ništa više, ni službe.“ [10]

„Treba paziti na okrinkane prosjake, koludre ili svetovnjake, koji se potežu pobirajuć prineske za izkupljivanje sužanjah od Turakah. Sumnjive prideržati. — Bditi na izaslanike stranjskih vladarah. — Ovdešnjim račkim stanovnikom nedopušta se primati izvanjske službe, gradjanske ni vojničke. — One koji vabe stanovnike izseliti se u izvanjske deržave, i krive vodje (falsarii conductores) pod preki sud, pomoćnike izseljivanja u tamnicu na tri godine. — Gerčko-nesjedinjenikom, koji se klate pobirajuć prineske, neka se putni listi nevidiraju nego priderže. — Zabranjuje se duhovnikom gerčko-nesjedinjena obreda, puk prevelikimi štolami i drugimi nezakonitimi deračinami obteretjivati. — Zabranjuje se izvanjskim duhovnikom gerčko-nesjedinjena obreda, ikakove prineske brati. Odmah izterati pope (sic) i koludre gerčko-nesjedinjena obreda, koji se bez putnih listovah skitaju, imaju im se dati putni listi uz naznaku pojedinih županiah, za-da se uzmognu, ako se drugamo odklate, odmah ustaviti, pak odpraviti ili izvesti. Pomagači zlikovacah (fautores malevolorum) na turskoj granici padaju pod istu pedepsu pod koju i ovi; njihove obitelji neka se prenesu u mesto gde nebudu mogle pomagati; u njih kuće neka se nameste dobre obitelji. — Ljudi s turske granice, bez zakonitih putnih listovah, neka se neprimaju za brodare ili mornare. Bditi na gerčko-nesjedinjena koludra Eusebia, koj se izdaje

za patriarku Dalmacie, i tegnuo bi puk svojega obreda vabiti na izselenje. Onoga, koj o dogmi sjedinjenja nije podpuno podučen, ako kani u odpadničtvo povratiti se ili stupiti, treba predati na stanovito vreme duhovniku gerčko-katoličkom, koj ga ima o dogmi sjedinjenja temeljito naučiti; duhovnici nesjedinjenikah, koji sjedinjenike zavadjaju na pristup ili na povratak u odpadničtvo, imaju se lišiti cerkvene nadarbine i za naveke izključiti od duhovničkih posalah. — Imaju se poradi laži ukoriti gerčki (danas im je pokolenje serbsko) tergovci karlovački, petrovaradinski, rečki, terstjanski i kostanjički, koji se tužiše da nevalja cesta Karolinska. — Opisuju se gerčki tergovci, kao turski uhode, jedan ih govori i latinski, i gerčki, sva tri rumunjski, magjarski, nemački. Za učitelje Luterove, Kalvinove, kako i gerčko-nesjedinjene vere, imaju se primati samo domaći sinovi. — Naredba i obrazac o popisivanju Gerkah, turskih tergovacah, koji amo dolaze, ima pravih Muhamedovacah, i Turčinu podložnih kerstjanah i Židovah. — Neka biškupi samovoljno ljude nezapopivaju: u okružju vlaško-ilirskom ima 8 suvišnih popah; 4 nehtedoše ići na župe: ovakovi popi, ako nije protivnu razloga, moraju ići na župe; neće-li, oni gube povlastnice popah gerčko-nesjedinjenih, i nesmi im se druga župa dati. — Uvadja se tolerancia; treba iznaći i pedepsati one sjedinjenike, koji nesjedinjenike psuju da su krivoverci, odpadnici, Fotievci, da imaju veru i pope kozah; popi neslužeći, prosti su od glavarine, prem nejednaki služećim. Ako se duhovnik gerčko-nesjedinjene vere uplete u zločin, ter se odredi da se stavi sudu ili zatvori, to se ima prie javiti njegovu biškupu, za-da ga stavi. — Puk okružja ilirsko-temeškoga, na prevelik trošak unaša svoje cerkvene (ruske) knjige iz turske Vlaške, to se zabranjuje, i pozivlje na rešenje od 19. rujna 1783. br. 9031. Marljivo

paziti na duhovnike obreda gerčko-nesjedinjena, koji se po kraljevini klate, puk svakako varaju, novce mame, pa beže u Tursku.[11]

[1]1741, 18. 46. — [2]Szalay, 47. — [3]Hammer, XLIII. — [4]Szalay, 48. — [5]Čaplović, II, 48. — [6]Diurnale diaetae hung. de anno 1751., rukopis, u knjižnici vlastelinstva Brezovice — [7]Szalay, 55. — [8]Čaplović, II, 47. — [9]Kerčelić, 403. — [10]Taube, Beschreibung des Königreichs Slavonien, — — Leipzig, 1777., I, 3. 59. 68.; III, 25. 59. 77. 80. — [11]Naredba, 2. svibnja 1742.; 5. lipnja 1774.; 10. listopada 1749.; 5. lipnja 1752.; 7. kolovoza 1752. dve; 1. listopada 1758.; 16. 17. kolovoza, 4. prosinca 1761.; 27. serpnja, 19. kolovoza, 18. studena 1762.; 19. serpnja 1763.; 2. svibnja 1765. dve; 30. lipnja 1766.; 1. lipnja 1767.; 1770. br. 5,842.; 1771. br. 2132.; 1779. br. 5125., s prilogom; 1780. br. 2005., 2,271.; 1781. br. 579. 4130. 7,503.; 1782. br. 41,344.; 1783. br. 3738.; 1784. br. 2238.; 1785. br. 34,572.; 1787. br. 36,153.

X

Mnogi vikahu na promene što ih uveo Josip II. Osèk, Požega, Varaždin, Karlovac, isti Zagreb imadiaše družtvo slobodnih zidarah. Ungaria biaše nad-a sve nezadovoljna. Dogodjaji Francezke odjeknuše i po ovih stranah. Mir s Turčinom nebiaše sklopljen. Belgia se oslobodila. Mnogi se imadiahu budućega sabora bojati. Dakle, neprijazne življe trebova sapeti ili zabaviti. U tu sverhu izdade Keresztury anonimno knjižicu: „dissertatio — — Hungari auctoris de gente serbica perperam Rasciana dicta.“ — — Tu se, u neznanju stvari, Ungarci kore, tu im se grozi, tu je perva agitacija za ime serbsko. Metropolita Putnik zaprosi, da Leopold II. na skupni sabor „pozove njega i još verstnih osebah gerčkog obreda i ilirskoga naroda.“ Ungarski dostojanstvenici, upitani za

svet, odgovoriše: da ilirskoga naroda, kao takova, u ovih zemljah neima; da je taj puk s ostalimi puci u saboru zastupan; da se njegovim biškupom, ni posebnim zastupnikom nemože dati glas ni mesto u saboru, buduć su još tudjinci, Ungarcem neutelovljeni, stojeći ne na zakonu nego na povlastnicah. Na mig Beča ponovi Putnik prošnju, i reče: „da je ilirski narod ukinutjem dvorskog odbora utelovljen, i da spada pod domaće oblasti, izvan kojih druge nepriznaje, i da će Iliri složno s ostalimi, u saboru raditi o napredku obćenitu.“ Budu izdane pozivnice na sabor za metropolitu i za biškupe, s preporukom da im sabor dade mesto i glas. Članovi sabora, zanašajuć se na očitovanje Putnika, veselo pristadoše i izjaviše da će sabor urediti ne samo pitanje Luterovacah i Kalvinovacah, nego, što i Leopold kaza, i ono nesjedinjenikah.

Dok se ta pripravnost u Beču doznala, Putnik s drugovi dade prošnju na Leopolda, da im dopusti deržati narodni kongres, „jer to želi i zahteva sav ilirsko-rački narod, i jer današnje stanje stvarih pita, da ovaj narod nekoje svoje stvari očituje i predloži.“ Bude dopušteno, „jer staleži Ungarie još nisu priznali utelovljenje ovoga naroda, koj bez dvorskog odbora nemože drugim putem svoje posle prikaživati.“ Uzaludu dokaživa ungarska kancelarija da su sve dotične stvari uredjene ilirskim deklaratoriem osim da kongres izabere metropolitu; da će biškupi biti primljeni u sabor; da se kongres nebi deržao barem za saborenja, za-da biškupi nebudu zapréčeni u saboru biti; sve uzaludu: kongres imadiaše deržati se odmah i to bez-da kaže o čemu će većati. — Dok kancelaria javi da se bude kongres deržati, biškupi joj zahvališe i prosiše: da se u kongres s pravom mesta i glasa pozovu biškupi Bukovine i Erdelja i nekoji njihovi poslanici, isto tako biškup savskoga Belgrada s nekojimi

njegove biškupie, takojer generali i ostali stabski oficiri granice, kako i vlastelini Banata, ter županiah Aradske, Bačke i Tolne. Leopold odgovori: da biškupi Erdelja i Bukovine imaju u kongres doći samo za izabrati metropolitu, i da vlastelini rečenih županiah, i još temeške i torontalske, mogu izabrati 25 zastupnikah. Beč je prodao plemstvo mnogim Cincarom dolazivšim pod imenom „kupec“, i za dobiti novacah, i za saterti još i ono pravoga plemstva što ga poticalo. Odtuda oni vlastelini nesjedinjenikah.

Otvarajuć kongres u Temešvaru, reče poverenik Schmidfeld, da je „vernopreponiznu narodu ilirskomu previšnja milost dopustila, mudrim većanjem i nepristranimi predlozi svoju pravu sreću utemeljiti.“ Kongres predloži: da se dana povlastnica potverdi; da se u njezinu duhu izreže posebna zemlja; da se za obavljanje svih posalah te zemlje i za zastupanje nje i njezinih pravah uvede najvišja oblast kod dvora s podčinjenimi oblastmi in partibus; da se, kad uztreba, derži kongres; da se gerčko-nesjedinjena vera u svih naslednih pokrajinah zakonom proglasi slobodnom, i njezini sleditelji jednakimi slediteljem ostalih verah; da narodno-graničarska vojska s banatskimi pukovniami ostane pod bojnim većem, i ako se deržavi svidi ukinuti ju, da nepadne pod kmetiju nego da joj se podeli ustav vredan njezinih zaslugah, sa sloboštinami i povlastnicami.

Schmidfeld odgovori da bi bili morali naznačiti zemlju za izrezati, on misli da bi najpriličnii bio Banat, buduć još nije utelovljen Ungarii. Dakle pozivlje ih neka to pitanje razprave i posledak jave. Kongres „sa zahvalnostju izabra Banat. Ali jer naroda ilirskoga stanuje i po drugih zemljah što ih osvojiti on pomagao, ter je većinom, bez svoje krivnje, pao pod ungarsku kmetiu, to

si kongres u smernosti prideržava pravo, u posebnih zahtevih o tom predložiti. U ostalom, kongres je unapred zadovoljan sa svakom odredbom kraljevskom, samo ako ostajući del naroda, uz prava povlastnicah bude osiguran i za druge blagodati koje iztiču iz sustava zemlje.“ Ove „glavne prošnje svega naroda ilirskoga, primi njegovo veličanstvo ne samo dobro, nego se i veseli nad njimi, i gledat će ih rešiti. Neka narod ilirski bude unapred siguran, da će dobiti sve što smera na njegovo pravo dobro, kamo spada i posebna dvorska oblast.“

Neumerli Sava Tököli, udo kongresa, razloži da su povlastnice prokletstvo; da su po njih starinski stanovnici i biškupi opali na samu milost; da su povlastnice od danas do sutra; da osim na Serbiju, oni neimaju pravo na nijednu zemlju; da zemlja nečini, nego da pravni odnošaji čine narode i deržave ter preporuči gledati da dobiju pravo deržavljanstva i da postanu domaćim pukom Ungarie. Jer dobro namerava i pametno govori, on moradiaše u manjini ostati. Leopold zabaci prošnju o izrezanju posebne zemlje, i sprema se uvesti „ilirsku dvorsku kancelariu.“ Skupni sabor razloži nespodobu i pogibelj te oblasti, ter predloži da se stanovnikom nesjedinjenikom dade pravo deržavljanstva, i time da budu ostalim deržavljanom u svemu jednaki, pod istimi zakoni i oblastmi, i da im u veru nitko nedira. Leopold promeni onaj predlog tako: da nesjedinjenici mogu nepokretnine imati i sve službe i časti obnašati; a u pogledu duhovničtva, cerkve, vere, — koju mogu u podpunoj slobodi izveršivati, — u pogledu zakladah, školah i odgojivanja mladosti, kako i u pogledu povlastnicah, da ostaju i nadalje pod vlastju njegova veličanstva Sabor prihvati pervi del ovoga predloga, a drugi izpravi tako: „da si njegovo veličanstvo prideržava pravo na one predmete, posle i povlastnice, u koliko nesjedinjenici

ove činom uživaju.“ Leopold zahteva ili primiti njegov predlog, ili ništa, ter uvede u život ilirsku kancelariu. Razlagajuć bezzakonje toga koraka, sabor dokaza svoje pravo i naseče pogibeli, koje se u onom postupku legu, ter zazbilja pokaza zube. Leopold odgovori: da ilirska kancelaria nepreči nijednu domaću oblast, buduć se ta kancelaria steže samo na one predmete budućega zakona o nesjedinjenicih, u kojih su predmetih kraljeva prava prideržana. Zato neka se sabor neboji deržave u deržavi ni sporednih oblastih, i neka prihvati osnovu zakona, u kojoj o povlastnicah stoji „u koliko se neprotive ustavu kraljevine“, s promenom: „temeljnu ustavu kraljevine.“ Sabor pristade i zahteva neka se, na taj način smišna, ilirska kancelaria ukine. Leopold odvrati da će to uzeti u pretres, dok dopuste stvari i okolnosti.

Franjo I. sazvao skupan sabor na 20. svibnja 1792. i pozvao i biškupe nesjedinjenikah. Ovi pisaše saboru: „da im je daleko volja tužiti se za prošlost i time zatezati krunenje kralja. S toga da su za sada zadovoljni u saboru s mestom koje im nadvornik odabrao, a prideržavaju si pravo, kasnie iskati sve na što pravo imaju, i pouzdavaju se da će im sabor dati mesta, koja posve odgovaraju njihovu biškupskom dostojanstvu.“ Odmah po krunenju pisaše saboru: „da je po njihovu mnenju došlo vreme da im se po starosti biškupske, odnosno nadbiškupske časti, mesta podele; da su oni pravi biškupi; da im značaj isti koj biškupah rimokatoličkih; da oni s-ovimi na istom hierarkičnom temelju upravljaju cerkvu božju; da su prava njihove vere, od vekovah udomaćena, ovde stara možda kako i Ungaria, zakonom 1791., 27. potverdjena; dakle da ih ide mesto po starosti, drugačie da bi onaj zakon bio nepodpun, buduć svi ostali staleži ove vere, osim duhovničtva, imaju uredjeno pravo mesta i

glasa u sabnru.“ Sledi dokaživanje da je pervašnji sabor već priznao taj zahtev, dopustiv nesjedinjenikom deržavljanstvo, ulagivanje Magjarom, začinjeno grožnjami, i nada na uspeh zahteva.

Biaše praktičnikah koji htedoše prositeljem odmah dati glas u saboru. Većina razumnih i poštenih muževah, proglasi ono pravo na glas odvisnim od ukinuća ilirske kancelarie. U istinu, upravo prositelji spadahu pod onu tudju oblast. Kako dakle dopustit im da grade zakone za druge, ne za se, u saboru koj ništa neimadiaše s njimi, s njihovimi stvarmi, s njihovimi zakoni?

U predstavki za ukinutje one kancelarie kaže sabor: „dogodilo se što se unapred videlo: ona oblast, bez posla, za dokazati dotičnikom potrebu svojega obstanka, uplitje se u posle drugih. Ako promislimo kakove stvari stajahu u kalendarih nesjedinjenikah, stvari koje pozornost i deržavne oblasti probudiše, i kako buntovna pisma biahu po mnogih županiah razdavana, očito biva da ta kancelaria nemože stajati bez-da se mir neporemeti, i zakonite oblasti u svojem delovanju nepreče. Amo spadaju nedavno uvedena zemska povereničtva, koja posle nesjedinjenikah u pokrajini obavljaju.“ — — Sabor ubrazdi kako valja. Francezke stvari napredovahu. Franjo I. odgovori da je odredio ukinutje te kancelarie, i da će sve urediti dok se vrati s putovanja. Ovo je učinjeno i biškupom mesto u saboru odkazano.

Nitko nesanja o kongresu. Nesjedinjenikah nebiaše na novo postavljeno u namestničko veće ni u kancelariu. Stvari njihove vere, cerkve, školah, zakladah biahu obavljene, ne po deklaratoriu, kroz odbor, nego kroz oblasti i metropolite. Na uspeh Miloša Obrenovića u Serbii, pretvoriše se Iliri u Serbe, ter nakon probiranja imenah kroz vekove, pasmina uze ime, koje joj najbolje pristoji. Beč navalivši na ustav Hervatske

i Ungarie, najde pomoćnike u onih Serbih i u hervatskih Ilirih, protivnike u samih Magjarih. Oluja se približava: na strani Magjarah biaše um i pravo i zato snaga. Kongresi 1837. i 1842. samo izabraše metropolite; nu ovaj kongres zahteva da se narodan kongres sazove za urediti one stvari. Bude dopušteno 1843. i Franjo Kulmer imenovan poverenikom, koj pet godinah stvari pripravlja. 1848. načinjen je zakon, da one stvari nesjedinjenikah spadaju pod nadzor deržave, i da odgovorna vlada magjarska čim prije sazove cerkven kongres, koj će zakonom uredjen biti. Vlada to učini. Ali metropolita Rajačić sazva još prie skupštinu, na koju svaka serbska obćina imadiaše poslanika odpraviti. Ova skupština, iztuživ se za prošle krivice, proglasi metropolitu Rajačića svojim patriarkom, vojvodom si izabra Stefana Šupljikca; očitova serbski narod deržavno-slobodnim i neodvisnim, pod kućom austrianskom i skupnom krunom ungarskom; odkri želju naroda serbskoga, da Srem, Baranja, Bačka i Banat s dotičnom granicom, slože se u vojvodinu serbsku, ter očekivajuć politički vez sa Hervatskom, Slavoniom i Dalmaciom, izabra i ovlasti odbor koj će posle rešavati, skupštini predloge za potverdjenje davati i sazivati ju kad uztreba. Taj odbor može iz svojih članovah imenovati stalan užji odbor, koj će želje i potežčice naroda serbskoga primati; skupština prosi kralja da i Rumunjem narodnu neodvisnost podeli; skupština zaključi da se neide na kongres što ga magjarska vlada sazvala; da odbor i patriarka mogu potrebiti novac uzeti iz narodne blagajnice; ovi isti mogu iz svega naroda serbskoga imenovati odbor, koj će ove želje javiti njegovu veličanstvu, kralju, i hervatskomu saboru; isto tako za obranu probitakah naroda serbskoga, odpraviti poslanike na kongres, što će ga austrianski Slavjani u Pragu deržati. — Jedini biškup

Ožegović, u hervatskom saboru, govoraše proti ustupljenju Srema.

Rajačiću, došavšemu kroz Zagreb dade kralj u Innsbrucku odgovoriti, neka se pokorava naredbam magjarske vlade, koja je one zaključke kao protuzakonite zabacila. A itako u prosincu 1848. javi ministar Stadion onomu Rajačiću, da je njegovo veličanstvo oponovilo serbski patriarkat kao najvišju cerkvenu oblast, i starinsko-povestničko dostojanstvo vojvode, kao deržavne glave serbskoga naroda, i da je te časti na Rajačića i Šupljikca, potverdjujuć slobodan izbor, prenelo, pa da će previšnje mnenje slediti o krugu delovanja i odnošaju vojvodstva naprama centralnoj vladi.

U §. 72. ustava od 4. ožujka 1849. osigurava se vojvodovini — koje medju „krunovinami“ §. 1. nije — uredjenje za obranu obćine cerkve i narodnosti na temelju stariih povlastnicah i noviih očitovanjah carskih, a njezino sjedinjenje s drugom krunovinom bude se ustanoviti posebice, kon što se zastupnici vojvodovine izjave. — Ukazom od 18. studena 1849. ustanovi se: da predeli nekadanjih županiah Bač-Bodroga, Torontala, Temeša, i Krašave i županie sremske kotari iločki i rumski, budu sačinjavati posebnu upravnu zemlju, dok se preuredjenjem carstva, ili sjedinenjem onoga predela s drugom krunovinom ustavno neodredi drugačie; ta uprava biti će neodvisna od uprave Ungarie, pod oblastmi neposredno stojećimi pod austrianskim ministarstvom; taj predel zove se „Vojvodovina Serbia i temeški banat“; kotari Iloka i Rume, deli Bačke, županiah temeške i torontalske, — osobito napučeni po Serbih, — zovu se za sada „vojvodovina Serbia“; car prima naslov „velikoga vojvode vojvodovine Serbie“; po njegovu veličanstvu imenovani načelnik uprave, zove se

„vice-vojvoda.“ Vojvodovina bude uredjena, i nitko nesanja o kongresu do u oči listopadskih ukazah.

Pod 29. rujna 1860. pisa njegovo veličanstvo patriarki Rajačiću, rešavajuć prošnju njegovu: da se ima deržati sinoda biškupah nesjedinjenih, koja će posle njihove cerkve u Austrii, po kanonih, urediti i predložiti: da će sinodi pribivati takojer biškupi Erdelja, Bukovine i Dalmacie; da će većati o uredjenju hierarkičnih odnošajah takojer nesjedinjenih Rumunjah; da će za sinode, ili odmah poslie nje, Rajačić s biškupi aradskim, bačkim, karlovačkim, budimskim, pakračkim, temešvarskim i veršečkim većati o predmetih koji da budu predloženi ilirskomu narodnu kongresu; da će poverenik, general Šokčević, sporazumno s drugimi predložiti, tko da dojde u kongres, u kojemu imaju pravično zastupani biti i Rumunji Ungarie; da će kongres imati većati o poboljšanju stanja duhovnikah i uredjenju županh koje spadaju pod ilirski deklaratorij; da je ministar verah i naukah na ovo Rajačića jur opomenuo ter neka se žuri; da će predlozi kongresa godine 1790. Leopoldu II. prikazani, a u zaključku neproglašeni, u pogledu povlastnicah, odmah u razpravljanje doći; — — da će ostale prošnje biti rešene dok budu razpravljene.

Pod 20. listopada 1860. piše njegovo veličanstvo grofu Rechbergu, neka mu odmah predloži naputke za generala Mensdorf-Pouillya, koj ide preslušati želje i nazore Magjarah o utelovljenju serbske vojvodovine i temeškoga banata Ungarii, želje i nazore povlastjenih Serbah, želje i nazore ostalih narodah onoga predela. — Pod 30. prosinca 1860. javi „Wiener Zeitung“, da je njegovo veličanstvo odredilo da se vojvodovina i temeški banat povrate Ungarii na temelju deržavno-pravna svojakanja ove

kraljevine. Za nezaboraviti želje serbskoga puka po vojvodovini, u pogledu povlastnicah, jezika i narodnosti, pozvan je Rajačić neka izabere i u Beč pošalje pouzdanikah puka, gde će načiniti i ministrom predati uvete i predloge o jamstvu, za-da ti predlozi, izpitani kako valja, budu predloženi budućemu saboru Ungarie, pa će zaključci o njih kralju za potverdjenje prikazani biti. Rajačić, na to pozvan, neizabire nego jadikuje i tuži se. Dakle na njegovu prošnju, piše njegovo veličanstvo pod 5. ožujka 1861. da se za obavljenje samo onih rečenih posalah ima deržati serbski narodni kongres, iz staležah samo svetovnog i duhovnoga, u bivšem upravnom predelu vojvodovine i temeškoga banata, pod predsedničtvom Rajačića, u dunajskom Karlovcu, i da ima posao rešiti prie nego-li se otvori ungarski sabor, ter posledak većanja predložiti kancelaru Ungarie i deržavnu ministru Austrie. Rajačić ima se pozvati neka ovim službenikom predloži način sazivanja toga iznimna kongresa, broj, razdelenje, i način izbora zastupnikah.

Taj kongres očitova: „da se narod serbski, kako nekad i njegovi starii, derži povlastnicah kao najčverstjega jemstva za svoj obstanak, i jer je povlastnica od 6. travnja 1690. medjunarodan ugovor, medju krunom Ungarie i slobodnim, do onda neodvisnim narodom serbskim.“ Kongres ište: posebnu zemlju u kraljevini Ungarii, posebnu domaću upravu i na čelu joj vojvodu koj bude izabran; ovaj budi predsednik kongresa i vlade; imaj glas i mesto u gornjoj sabornici Ungarie; neka ga izabiru svi Serbi, i oni koji nespadaju u vojvodovinu, neka bude samo iztočno-pravoverne cerkve; kongres zahteva takojer, za vojvodovinu prizivan sud, u njoj ukinutje županah; skupiteljno zastupanje vojvodovine na ungarskom saboru; u najvišjih oblastih Ungarie, po dva Serba pravoverne

cerkve; patriarki mesto uz pervostolnika, ostalim biškupom, s katoličkimi, po starosti.[1]

Ti zahtevi budu izpitavani, kongresi sazivani, odgadjani, razpuštani, zaključivani, itd. Dosada sve uzaludu: već nije što nekad biaše. Ali eto kongresah opet, ako se pokaže prilika za uspeh smutnje.

„Nesjedinjenikom dopušta se premilostivno, da mogu plemenitia . vina kupovat i pripravljati. — Koludrom nesjedinjenikom zabranjuje se, izvan samostanah, bilo kakove prineske sabirati — Neka se pismom složenim u račkom jeziku, uvek prida prevod verodostojan u običnih jezicih.“ — Zabranjuje se nesjedinjenikom imena, koja danas nose, ikako menjati.[2] Begunci još nisu znali narodni jezik hervatski, ter onoga „tko govoraše serbski mogaše i Turčin razumeti.“ Još u ono doba, biaše u granici dolnjega Posavja „većina Serblah, Bošnjakah, Arbanasah, Bunjevacah, naseljenikah iz Dalmacie mletačke, Cincarah, Macedonacah, Tesalacah iz Gerčke, i portugizkih židovah.“[3] Te lepe družbe od jučer, već danas neima: u koliko nije propala, ona govori prilično hervatski. — Vidismo koliko je imenah, kao narodnih, pasmina promenila, da pojedinci u Ungarii imadiahu čista magjarska prezimena, i da prezimenah u Hervatskoj neimadoše ni u sredini XVIII. veka. Na zapoved moradoše ih i ovde primiti i htedoše ih menjati, što nekoji rodjaci im i danas rade.

[1]Szalay, 64. — [2]Naredba, 1798, br. 17,187.; 1812, br. 14,883.; 1815, br. 2,283.; 1817, br. 30,839. — [3]Čaplović, I, 220.; II, 306.

XI

U „Imenu Serb“ videlo se kako se Tribali skitaju, kako se mešaju Rašia, Serbia, Tribalia, i kako su im medje neizvestne. U ovoj razpravi opazilo se kako se mešaju Iliri, Raci, Serbi, Tribali. Nedavajuć se uzaludu na bistrenje toga muteža u koj pristupi takojer ime Bulgarie, napominjemo iz povestnikah:

Već oko 878. opominje papa Ivan VIII. kralja bulgarskoga Mihovila: „da Gerci nikada nisu bili bez kojega krivoverja, i nagovara ga neka beži prevare i drugovanja njihova.“ Oko 1202. papa Inocentij III. doznav da je Servia pala pod Ungariu nagovara kralja Emerika, neka gleda o cerkvenu sjedinjenju. Iste godine „veliki župan cele Servie čestita papi kao svojemu otcu duhovnomu, što ga se nije zaboravio, i kaže da će slediti stope svete rimske cerkve kako-no ih i otac mu sledio, čuvati zapoved ove cerkve, i naskoro odpraviti poslanike k njegovoj svetosti.“ Sledeće godine, papa poveriv nadbiskupu koločkomu posao sjedinjenja sa Servianci, kaže mu neka ih posve oprosti od dužnostih naprama patriarki carigradskomu. I evo papina poslanika za utverditi veru u Servii i u Dukljanskom (po prilici okolica Podgorice) a povratit ju u Bulgariu gde je kralj Kalo-Ivan priklon rimskoj cerkvi.

Do godine, papa preporučuje onomu kralju sjedinjenje, i pod taj uvet šalje mu kraljevsku krunu i žezlo, i govori o pucih Bulgarah i Vlahah, ter odpravlja u Serviu poslanika. Pape nebiahu proti Gerkom, ni proti njihovu jeziku, ni proti obredom iztočne cerkve, nego samo proti nepokornosti rimskoj cerkvi. Zato onaj papa neprigovara kralju Emeriku što

„je u Ungarii samo jedan latinski samostan, a svi su ostali gerčki,“ nego zapoveda izviditi da-li su gerčki koludri razuzdani, da-li im cerkve propadaju, i za urediti ih, pita, bi-li se imao postaviti biškup iz Gerkah, papi neposredno podložan, ili možda koj latinski opat ili predstavnik. Iz odgovora ovoga pape na pismo kralja Emerika vidi se, da uz Bulgare biaše nekerstjanah (pogani), kojih se pomoćju Kalo-Ivan poslužio i koji su mnogo kerstjanah zarobili. — Napokon onaj papa nagovara kralja Emerika koj biaše Serviu nadvladao i na mesto Stefana postaviv Vuka (Vulcus) neka pusti da ovaj od pape primi krunu.

Već oko 1198. spominje Inocentij III. kralja Emerika neka primora Slave, nadbiškupu koločkomu davati desetinu; oko 1229. Gergur IX. odredjuje nastojati ako je moguće, da se Slavi i Gerci, stanovnici desno-dunajskoga Srema koji su gerčkog obreda i još nisu bili podložni apoštolskoj stolici, u službi božjoj i cerkvenih svetotajstvih, obrate na obred Latinah i na pokornost rimskoj cerkvi. Oko 1232. naredjuje papa da se dve bulgarske biškupie, ako se njih biškupi s Rimom nesjedine, podlože biškupii sremskoj. — Eto, već nije ni obred siguran. Hervatski svetjenici ženiše se i posle Gergura VII., pak oko 1267. Ivan nadbiškup spletski pedepsava svetjenike koji imadoše priložnice, i svetjenike koji se bivši svetjenici oženiše, i detcu imadoše, i djakone i podjakone koji se bivši redjeni oženiše i detcu imadoše. Dakle još biaše slobodno, što je danas u iztočnoj cerkvi za nekoludre zapoved, oženiti se prie velikog redjenja. Nikola IV. oko 1288. nagovara Jelenu kraljicu Servie neka nastoji oko sinovah si Stefana i Uroša i oko cara Bulgarah, da se sjedine s Rimom. Stefan pristaje, i oko 1292. papa daje mu pomoćnika „za iztrebiti krivoverce Bosne.“

Kad papa hoće da u sustav spravi cerkvu i veru, za-da se nekerstjani nad njimi nesablaznjuju, Gerci mu se protive kao nadutu neznalici, kao biškupu koj o temelju i bitju kerstjanstva nezna van što se nauči od njih, iz njihovih knjigah. Nekerstjanski živalj u Hervatskoj prejak, neda se podložnosti, uza-nj pristaje i kerstjanah osobito vlastelinah. Kad papa kaže da radi vlastju Isusa ili sv. Petra, nekeršteni Hervati to nerazume i preziru, Gerci i njihovi učenici po Hervatskoj davaju za razumeti da bi papa, za uzmoći onom vlastju raditi, morao biti drugi Isus ili sv. Petar. Papa baci anatemu na patriarku Fotia. Ovomu se, od strane neba, nedogodi nikakovo zlo. Eto, zavapiše Gerci, papa nije ni sluga Isusu ni sv. Petru, jer na reč ovoga drugačie biaše Ananii i Safiri. Fotij u svojih delih, pokaza premnogo znanja. Lahko da onaj muž biaše kerstjanin samo poradi svoje koristi, lahko da on samo iz zlobe baci anatemu na papu, za pokazati ništetnost toga oružja, za-da se opazi slaboća temelja obijuh cerkvah. Ako je to smerao, postignuo je sverhu: ni papi se zla nedogodi. Dakle, zaključi se, nitko je carigradski patriarka, nitko je rimski papa: neka se oni nateravaju, mi gledajmo za nas. Kerstjanska anatema imadiaše pravu snagu dok kerstjani biahu sledba koje članovi ljubiše i pomagaše se medju se kao bratja, daklė dok je svatko smatrao za nesreću iz toga družtva izključenu biti.

Machiaveli izvadi iz povesti preznamenito načelo: propade prorok koj neima oružja. Ovoga načela kao da se primi Klemens VI. kad-no oko 1353. Ludoviku I., kralju ove Hervatske i Ungarie, njegovim baštinikom i naslednikom, dopusti i darova sve zemlje razkolnikah i nevernikah (nekerstjanah), u koliko drugi na nje neimaju pravo. Na to Stefan kralj Rašie, kroz poslanike javi papi, da će ostaviti razkolničtvo Gerkah. Inocentij VI. odpravi

k njemu zastupnika, a Stefan pruži nogu da mu ju papin zastupnik poljubi, i udvornikom zabrani pod izgubitak očijuh, pribivati misi zastupnika. Na to kralj Ludovik, u sporazumku s papom, zavetuje se na križarski rat proti Racem, koji nespadaju pod Ungariu i nisu sjedinjeni s rimskom cerkvom. Zato kralj Ludovik: „skoro svake godine vodiaše vojske proti takmacem i buntovnikom, čestje proti Racem (Rachenos) i Moldavcem, i najviše oko kraljevine Rašie (proti Bogumilim). Patarini (Bogumili) Bosne, bivši se preko mere povećali, budu obratjeni i keršteni. Slavi okružja Lipne, puk tverdokoran, biaše na veru obratjen i keršten, ter mu katolički svećenici po prevodu sv. Jeronima cerkvena svetotajstva podeljivahu; ali sada kažu, odstupio je od vere i povratio se u staru bludnju, ter je gorji nego-li prie biaše.“ Čaplović, pišuć da oni Slavi biahu iztočne cerkve i da ih je Ludovik hteo pokatoličiti, po svoj prilici nekaza istinu nego ono što je u Pakracu čuo. Obe cerkve priznavaju kerst jedna druge. Čemu dakle kerstjenje Slavah, Racah, Bogumilih? Jer mnogi, osobito u Ungarii, za uteći progonstvu, ili za štogod dobiti, kaživaše da su kerstjani, možda, prividno i kerstiše se. Ja nebi dvaput rekao da Stefan-Dušan, do malo prie smerti dà katolik, zatim tobože iztočne cerkve, u istinu biaše kerstjanin ikoje cerkve. To je papa znao, i zahtevao kerštenje Vidismo Arievacah i begunacah nekerštenih još u drugoj polovici XVII. veka.

Hervati Bogumili biahu prejaka stranka vere, i da budu svoj nauk širili kako su ga branili, danas bi bilo drugačie stanje u Hervatskoj i na svemu Iztoku. Imadoše načelnika svoje vere, kojega kerstjani podrugljivo zvaše njihovim papom. Bogumilih učenici, Albinjani dolaziše, pitaše i slušaše onoga načelnika, i za saterti Albinjane,

kad anatema nepomogla, Francezi i pape vodise dva križarska rata.

Nekolike certe o napinjanju proti našim Bogumilim, drugda pomešanim s razkolnici: Inocentij IV. kaže da je bosansku biškupiu bio podložio nadbiskupu dubrovničkom, pa da je i ovaj pao u krivoverje (pobogumilio se); spominje da je iz Bosne izvučeno mnogo tisućah krivoveracah, da je oko 1203. razkolničtvo dokinuto. Pak itako, s njimi imaju posla Honorij III., Ivan XXII., Gergur IX., Inocentij IV. sakuplja „svetu vojsku za proterati te krivoverce“; isto nastoje Nikola IV., Benedikt XII., i Gregur XI.[1] — U to dojde Turčin, i učini kraj nastojanju papah i svakomu šaranju. Lahko je razumeti da u iztočnih i iztočnoseveruih krajih Hervatske, gde biaše sleditelјah obiuh cerkvah, i nekerstjanah, i herpa Slavoserbah, nemogaše biti sloge ni snage za uzprotiviti se Turčinu. A kroz vekove one iste zemlje, uspešno se uzprotiviše mnogo većjoj sili ovih Hervatah i Ungaracah, jer dve sledbe većma merziše katolike nego Turke. Zato Bogumili, obranivši se obim cerkvam, lahko primiše muhamedovštinu, mnogo čistiu od kerstjanstva koje gledaše.

U supor neopisivoj meržnji koju imadoše na papu i na njegove verne, sleditelji iztočne cerkve itako priznavaše njegovu najvišju vlast, i gledaše se njome koristiti. Ruski car Vasilj IV. želi da ga papa učini kraljem (eto vrednosti naslova „car“), piše mu s osobitim štovanjem, i hoće da pošalje zastupnike na lateranski sbor. Za toga Poljaci potukoše Ruse, i to dobitje svetkuje se u Rimu kao ono nad nekerstjani.[2] Pape se omraziše i drugde, kod nekadanjih svojih vernikah. Već davno opazila se mana Julieva kalendara, i radilo se u Iztoku i u zapadu o popravljenju. Ovo se obavi za Gergura XIII. Taj popravak, koliko je moguće zvezdarski utverdjen, iz meržnje

proti papi primiše najprosvetljenii narodi, Englezi i Švedci, stopervo 1751—2. Patriarka carigradski Jeremia II. htede ga u sporazúmku s Gergurom XIII. odmah primiti, ali metropolit filopopolski dade patriarku zato s časti skinuti i u tamnicu baciti.[3] Dakle, nije čudo da i Arsenij Cernović mnogo derži do Julieva kalendara i do iztočna obreda, a o veri, u njegovih povlastnicah neima govora. Što se tiče njegova patriarkata, nenajdoh da se za patriarku izdavao, ili u ovih zemljah za života priznan bio. Kažu, i lahko da istinu, t. j. da je sv. Sava Nemanić iztočnu cerkvu hervatsku odcepio od patriarke carigradskoga. Od nekada, svaka deržava iztočne cerkve, mogaše to učiniti. Nu patriarkat je svezan za stanovitu biškupiu, ter Arsenij Cernović i Arsenij Joanović, ako su bili patriarke u Turskoj Hervatskoj, mogoše, na starinskom temelju, samo naslov patriarke kod nas do smerti nositi.

Dok Hervati i narodi Ungarie poznali begunce, opazilo se da u ovih neima kerstjanstva. Nijedna kerstjanska sledba nedopušta čoveku u isto vreme više ženah, pak itako, eno domaćega zakona proti takovim ljudem.[4] I ne samo u XVII. nego i u drugoj polovici XVIII. veka, u ungarskih zemljah, najde Taube Ilirah koji imadoše više ženah.[5] Dok se nadalo da će se begunci povratiti u pervašnje postojbine, nije se mnogo marilo kakove su vere medju se. Kad-bi one nade nestalo, i Isusovci počeli njušiti vere: pobožna Maria-Terezia dade iztraživati onu veru. Begunci odgovaraše da nisu vere katoličanske, ni gerčke, ni Muhamedove, ni židovske, ni Luterove, ni Kalvinove itd., nijedne o kojoj bi se pitali. Ali koje vere jesu? Na to pitanje, nitko neznadiaše odgovoriti. Sad obuzme strah pobožnu kraljicu još većma, ter ona dade, po svojih ljudih, načiniti katekizam za pasminu. Taj katekizam tiskan u Beču, 1776. (nisam ga mogao dobiti),

na zapoved kraljice, prihvati sinod u dunajskom Karlovcu. Sada vera napredova: u 3,571 detce, prigodom cerkvene vizite, našlo ih se petero koja znadoše odgovoriti na pitanje: koliko je bogovah, kazati otče-naš i verovanje.

Beguncem u belovarskoj županii, i bez dvojbe drugde u koliko biahu nastanjeni ter nebežaše od ovud pod Turčina, odonuda amo, dugo vremena svetjenici zapadne cerkve, podeljivaše svetotajstva.[6] Dokaz, da proti duhovnikom ni proti obredu nebiaše prigovora, i da o dogmah nebiaše govora pače, koji o njih štogod znadoše, da se u njih slagaše. Tako sin begunacah, Domitrović, postade biškupom zagrebačkim. Ali smutnja nemogaše izostati. Vidismo jadno stanje puka u granici i u pokrajini. Rusia udari svojski raditi i zauzimati se za iztočnu cerkvu. Isusovci i njihov Beč s učenici stadoše duhovničtvo odbijati od puka, i ono graditi osamljenim staležem, brijati mu berk i bradu, dogme razpredati, hervatski jezik iz cerkve rivati i progoniti i prezirati sve što nije njihovo ili za nje. Adam Ratkaj, pisac preodličan, učenik Isusovacah, muž koj nije mogao proštiti svoj kerstni list, ako nije glagolski znao, Adam Ratkaj zove „sakrifikuli“ one senjske kanonike, koje, branivše Kliš, Turčin dade na kolce nabiti[7] i o kojih njihova cerkva, drugačie podatna u tom pogledu, nezna medju mučenici. Kad takov biaše jedan Ratkaj, kakovi mora da drugi biahu. Kad Kerčelić kaže da je Rim radje gledao prelaz s obreda zapadna na iztočan, nego povratno, tu je nejasna istina. Rim biaše pod samarom Isusovacah, ovi biahu složni s Bečom, a Beč sceniaše da ima razlogah nedati da u Hervatskoj i Ungarii bude sloga i domaći mir. Uzvišeni red Isusovacah, da bude se uz veru zauzeo za stvar narodah, za slobodu i napredak, bio bi svu zemlju osvojio. Ali on se primio dobre stvari, a upotrebljivao zla sredstva pak je po zlu

prošao on i njegova stvar. Isusovci i Austria baciše seme, kojega plod danas oni i ona uživaju. U Hervatskoj, s jedne strane tlačenje i progonstvo, s druge pomoć i nada od Rusie: premnogi pristadoše uz iztočnu cerkvu. Tako se žive do danas. Pustiv u cerkvi hervatski jezik, mudrost i otačbeničtvo senjskih biškupah, u gornjoj Krajini priderža sledíteljah zapadne cerkve.

Kako stajaše ove stvari za Marie-Terezie, videti je iz sledećega primera. Rusia pozva Austriu da razdele Tursku. Taj predlog u Beču, razloži baron Bender ovako: „koristi koje bi Austria razdelenjem Turske dobila, nebi naknadile štetu koja bi po Austriu dugo, možda na veke stajala time što bi ona svoj mir u pogibel stavila. Rusi, postav gospodarom toliko zemaljah u kojih stanuju Slavi i Gerci, iste vere koje i Rusi, tu bi načinili deržavu, koja bi po Austriu mnogo pogibelnia bila nego-li je propadajuća Turska. Susedstvo te nove slavske deržave bilo bi nad-a sve pogibelno Austrii zato, jer ova pod svojim gospodstvom derži velik broj Slavah i Gerkah, narodah koji od vazda nagiblju pod rusko gospodstvo. Bio uzrok tomu nagnutju što mu drago posledak mu je nedvojben taj da ovi narodi često sele u Rusiu, koje caricu smatraju i vladaricom i zaštitnicom svojom."[8] To je kazano i preveć jasno.

Vidimo da se pasmina prilično pohervatila u ovoj Hervatskoj. Kad Turčin prestao vojevati, pasmina, većinom ostade gde ju mir zatekao. U hervatskih pokrajinah Turske, ponešto natuca hervatski, drugde turski, bulgarski, rumunjski, gerčki. Ni u kneževini Serbii, ni po Ungarii, još se nije naučila pravo hervatski, nego itako jezik je njezin najsličnii hervatskomu. Da vidimo na koliko se kod nas prosvetlila i počovečila. Za Taubea, oženja mo-

radiaše zaručnicu od otca joj kupiti: ovaj ju davao onomu tko mu najviše plati; tergovanje traja mesec danah, napokon, dobi ju koj najzad ponudi vedro rakie; kod zarukah i pirovah običaji biahu slični židovskim.[9] Arsenij Cernović dovabi na tisuću. Slavoserbah iz Moldavie i Valakie. O veri u tih zemljah piše učenjak erdeljski Born na sveršetku XVIII. veka evo ovo: „Raci (Moldavie i Valakie) potekoše od Scitah, stanovaše u Dacii. kasnie u Servii, medju se zovu se Srbi (Dakle nazor, da je to sužanjsko pokolenje. Imena serbskoga onde su se još onda plašili). — Neznam što bi vam kazao o njihovoj veri: nu oni se priznavaju za gerčko-nesjedinjenike. U istinu, oni imaju više vere nego njihovo blago. Osim posta, koj uzimlje skoro pol godine i koj drugda obderžavaju tako pomnjivo, da nejidu mesa, ni ribe, ni jajah, ni mleka, oni neimaju drugo deržanstvo vere. Taj im je post tako svet, da ga ništo nemože ublažit ni prekinuti Isti tat ovoga naroda, za kradje, obderžava ga prenežno, i, što je čudno, kaže da mu bez toga nebi bog blagoslovio poduzetje. — — Neznanje Bonzah doista nije većje od onoga duhovnikah toga siromašnoga puka; on ih zove pope, a ti popi nisu ničim razlučeni od drugih ljudih; obradjuju bo svoje zemlje, i rade, čuvaju svoja stada, prodavaju i kupuju upravo kako židovi; ter istim načinom terguju svoje duhovničke posle, kojih plaću dižu što je moguće višje, osobito mise i oproštenja (offrandes et absolutions) ovo bo su dve glavne točke za tu verstu vere.

Običaji i obredi te vere priličnii su židovštini nego kerstjanstvu. — —, Pokopi su im najsmešnii: nose mertvace uz strahovito krulenje, i kad popi promernjauču nekoliko rečih, spuste mertvace u grabu; za toga prijatelji i znanci pokojnika viču što ikad mogu, i kažu da je on

imao roditelje, rodbinu, prijateljah, detcu, stadah, i pitaju ga zašto je umrao? Kad ga u grobu nameste, metnu mu u verh glave križ i navale kamenčinu, za-da kažu, nedojde vukodlak sisati ga. — — Kradja i preljubje nisu im ništa. — — Sva pojavljenja koja nerazume, smatraju za dela nad naravom: pomerčanje sunca derže za rat zmajah proteranih iz pakla. Zato dok vide pomerčanje, stane ih reva i puškaraju, bez prestanka, za-da tako prepreče zmajem prožderti sunce, i tim odbiju večnju tminu. — — Izmedju svih verstah smerti vešala su im najmeržja; manje im je odurno doći na kotač. Uzrok je, jer ovde duša može udobno iz tela izići, a na vešalih ona nemože ići naravskim putem, nego mora gledati da se druguda izmakne.“ [10] — — — Takova biaše pasmina prie 100 godinah. Kakova je danas?

Duhovničtvo iztočne cerkve po Hervatskoj i Ungarii zauze se za puk od kojega žive, i derži ga se. Biškupi, osobito metropolite, do Stratimirovića, pristoje u venac apoštolskih muževah.

Bez dvojbe, grešili su oni kako i naslednici njihovi u deržavničtvu, u radnji bez temelja i zato bez uspeha, i nad-a sve u tome što su svoj puk uzderžali osamljen, tudj, bez domovine, merzitelja omražena i urotnika proti narodom u kojih zemlji žive. Ljudi gerčtinom opojeni, nemogu drugačie. Kasnie, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve, a nižje duhovničtvo, većinom, barem nekvari puk. A u puku zapadne cerkve, gde potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on nesluša i nesledi popa. Da ovaj puk nebi bio poživinčen, on bi uz redke izminke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hervatski ima svu

svoju nesreću najvećma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik, on postaje mučenikom. Do kada budę tako?—

[1]Fejér, cod. dipl. Hung. t. I, 198.; t. II, 328. 389. 405. 408, 409. 425. 426. 429. 435. 446.; t. III, vol. I, 350.; vol. II. 157. 278. 342. 343. 379.; t. IV, vol. I, 400.; vol. II, 28.; vol. III, 426.: t. VI, vol. II, 407. 409. (u stvarih vere vredi pročitati vol. V, 1—602.); t. VII, vol. V, 123. 231.; t. VIII, vol. IV, 448; vol. VII, 178.; t. IX, vol. II, 169. 328. 471.; vol. IV, 141.; rer. hung. scriptores varii, Francofurti, 1600., Thuroczii chron. pars III (drugda Joannis de Kikuleov, chronicon Ludovici regis) 38. 46. 47.; Čaplović, II, 17. — [2]Paulus Jovius, descriptiones, Moschovia. — [3]L' art de vérifier les dates, u Mongez, encyclopedie methodique, — — t. I, reč calendrier, 619. — [4]1625, 6. — [5]Taube, I, 67., II. 15. — [6]Kerčelić, 431. — [7]Ratkay, IV. — [8]Hist. de trois demembremens de la Pologne, Paris, 1820. t. I, 197. — [9]Taube, I, 68. — [10]Townson, voyage en Hongrie, Paris, an VII., t. I, préface XXXVIII.

Težje pogreške za izpraviti:

Strana	14	redak	zadnji,	za izcerpiv izpusti u.
»	17	»	5 mesto	veroviti metni verovati.
»	17	»	24 »	uva,dja, metni uvadja.
»	20	»	15 »	najboljimi, metni najboljim.
»	25	»	27 »	jedini, metni jedni.
»	29	»	4 »	raprodati, metni razprodati.
»	46	»	11 »	uskok soldati, metni Uskok-soldati.
»	46	»	16 »	Vladah metni Vlahah.
»	50	»	22 »	plaćuju, metni plaćaju.
»	51	»	11 »	jer ima stati je.
»	56	»	10 k	nevrediaše pridaj -li.
»	61	»	14 mesto	Lepold metni Leopold.
»	61	»	31 »	okrivljem metni okriljem.
»	67	»	16 »	nadvlaše metni nadvladaše.